

Vardagsdiskriminering och rasism i Sverige

Vardagsdiskriminering och rasism i Sverige. En kunskapsöversikt

Integrationsverkets rapportserie 2002:13

© Integrationsverket, 2002

ISSN 1404-5370

Integrationsverket

Box 633

601 14 Norrköping

Tryck: Berlings Skogs Trelleborg

Vardagsdiskriminering och rasism i Sverige

En kunskapsöversikt

Paulina de los Reyes & Mats Wingborg

Innehåll

Förord	7
Inledning	9
Vad är diskriminering?	11
Utgångspunkter för denna översikt	11
Syfte och avgränsningar	11
Begrepp och definitioner	12
Etnisk diskriminering på arbetsmarknaden	14
Skillnader i sysselsättning	14
Vistelsetidens betydelse	15
Rekrytering som instrument för diskriminering	15
Ungdomar med utländsk bakgrund och adopterade svenskar	18
Ungdomars etablering	21
Sökbeteende och attityder till arbete	22
Språkfärdigheter och kompetensskillnader	23
Diskriminering som restpost	24
Ett etniskt uppdelat arbetsliv	25
Etniska nischer	25
Löneskillnader	26
Anställningsformer, arbetstider och utsatthet	28
Högutbildade invandrare	29
Arbetets organisering	32
Vilka diskrimineras?	34
Diskriminering eller kompetensskillnader?	34
Diskriminering inom skolvärlden	36
Skolsvårigheter eller diskriminerande attityder?	36
Den mångkulturella skolan och lärarnas attityder	37
Etnisk uppdelade identiteter i skolvärlden	37
Skolbetyg i invandrartäta skolor	39
Bilden av tredje världen i svenska läroböcker	40
Diskriminerande bilder i media	42
Bilden av förorten	42
Mediebilder av ungdomar	43
Muslimer i media	44

Rättsväsendet	46
Problembilden	46
Vittnesmål som nonchaleras	47
Fallet Vålberg	47
Etnisk diskriminering – brott i Sverige	48
Hatbrott	49
Erfarenheter av diskriminering	51
Diskriminerande myndigheter	53
»Det är inte jag som diskriminerar«	54
Upplevd diskriminering	55
Rasism i Sverige	59
Diskriminering och stigmatisering	59
Kön och etnisk diskriminering	61
Jämställdhet och etnisk diskriminering	61
Somaliska och irakiska kvinnors erfarenheter av diskriminering	62
Könsperspektivets etniska blindhet och stigmatisering av invandrare	64
Olikhet och diskriminering	65
Mångfald och diskriminering	66
»Kompetensbrist«, »kulturellt avstånd« och konstruktionen av den andra	67
Rasism, den andra och offentliga diskurser	67
Boendesegregering och rasism	68
Vuxenutbildning och konstruktionen av den andra	68
»Den andra« inom facket	69
Rasism och diskriminering	70
Rasism eller främlingsfientlighet?	70
Kalla mörkret natt!	71
Rasismen i folkhemmet	71
Svensk rasism	72
Var står vi idag i fråga om diskriminering?	74
Vardagsdiskriminering	75
Kunskapsbehov om diskriminering	77
Appendix	79
Forskning och studier som behandlas i översikten	79

Förord

Hitintills har frågan om integration fokuserats på hur invandrade personer och deras barn bäst bör komma in i »det svenska samhället«. Hur dessa personer med utländsk bakgrund ska kunna integreras är en fråga som ofta förekommer i den akademiska och politiska debatten, såväl i Sverige som i Europa. Sveriges riksdagsval 2002, och den debatt som fördes i anslutning till valet, har tydligt visat att integration är en kärnfråga för det svenska samhället i stort.

Den alltför snäva fokuseringen på personer med utländsk bakgrund som ett problem som måste lösas för att integration ska fungera har lett till att olika åtgärder och satsningar främst har riktats till dessa personer. Detta utgör således en referensram som förklarar de problem som invandrade personer har och »är« för det svenska samhället utan att ifrågasätta det etablerade systemet av *rasialiserade* privilegier. En sådan referensram underlättar för (en fortsatt) utveckling av olika strategier som försöker hjälpa att lösa »invandrarnas« problem utan att hänvisa eller föreslå institutionell eller strukturell förändring.

Enligt regleringsbrevet 2002 skall Integrationsverket (i samverkan med Ombudsmannen mot etnisk diskriminering) uppmärksamma och motverka strukturell diskriminering. Som underlag för detta arbete har Integrationsverket tagit fram rapporten *Vardagsdiskriminering och rasism i Sverige – en kunskapsöversikt*.

I denna kunskapsöversikt analyserar docenten i ekonomisk historia Paulina de los Reyes och journalisten Mats Wingborg den etniska diskriminering som finns i olika sektorer av det svenska samhället. Fokuseringen ligger framför allt på arbetsliv och arbetsmarknad, skolvärld och massmedia samt inte minst rättsväsende.

Rapporten syftar till att lyfta fram forskningsresultat om förekomsten av diskriminering, samtidigt som den kan fungera som ett underlag för kommande insatser och forskning. Syftet

med rapporten är också att visa att diskriminering idag är en integrerad del av det svenska samhället.

Tack till Marcus Lundgren för konstruktiv kritik och skarpa synpunkter under redigeringsarbetet.

Anna Lindström
Chef, Avdelningen för
Strategiska Insatser

Adrián Groglopo
Projektansvarig/redaktör

Inledning

Insikten om att det förekommer etnisk diskriminering i Sverige är relativt ny. Ombudsmannen mot etnisk diskriminering (DO), den statliga myndighet som ska arbeta för att etnisk diskriminering inte förekommer i samhället bildades först 1986. Men det var inte förrän lagen mot etnisk diskriminering trädde i kraft 1994 som DO fick rätt att ställa krav på skadestånd mot diskriminerande arbetsgivare. Ändå har de klyftor som förekommer mellan svenskfödda och utlandsfödda inom praktiskt taget alla samhällsområden funnits länge. Den bild som förmedlas genom forskningen och i det offentliga samtalet har dock sällan definierat sociala och ekonomiska klyftor som en effekt av diskriminering. I stället har föreställningar om kulturella, språkliga, erfarenhets- och kompetensmässiga olikheter bidragit till att göra social och ekonomisk ojämlikhet mellan »svenskar« och »invandrare« till något självklart och naturligt.¹ Enligt detta synsätt skulle det finnas skäligena motiv till dessa ojämlika villkor, vilket kan vara en förklaring till den acceptans som hittills varit härskande i offentligheten och i vardagen. Alternativt betraktas det utanförskap som många tvingas till idag som ett övergående problem. Utanförskapet, segregering och marginalisering antas minska i den mån som invandrade personer tillägnar sig de kunskaper och erfarenheter som gör dem bättre rustade för livet i Sverige. En sådan process kan underlättas genom informationsinsatser som kan öka majoritetsbefolkningens tolerans gentemot invandrare och deras villighet att acceptera människor med en annan etnisk eller nationell bakgrund än den svenska.

Under senare tid har emellertid ett annat perspektiv gjort

1 Den oreflekterade användningen av begreppet »invandrare« och av motsatsparen »svenskar« och »invandrare« i vitt skilda sammanhang är en viktig del i konstruktionen av dessa föreställningar. Vi återkommer till definitionsfrågan längre fram i avsnittet.

sig gällande i den svenska debatten. Till skillnad från tidigare ansatser som fokuserade på faktiska eller föreställda skillnader mellan olika grupper lyfter detta perspektiv fram betydelsen av diskriminering och rasism som förklaring till den etniska differentieringen i Sverige. Med etnisk diskriminering åsyftas den negativa särbehandlingen på grund av nationalitet, hudfärg och religion som medför att vissa individer eller grupper systematiskt placeras i en underordnad position vad gäller materiella villkor, trygghet, delaktighet, inflytande och makt. Rasism kan ses i detta sammanhang som en näralliggande företeelse. Rasistiska ideologier förklarar sociala fenomen, och social ojämlikhet i synnerhet, utifrån utseendemässiga och/eller kulturella drag samtidigt som rangordnar individer i olika kategorier utifrån dessa egenskaper. Även om många idag ser det befängda i att koppla vissa egenskaper till en viss hudfärg och/eller nationalitet finns det däremot djuprotade föreställningar om hur människorna »är« eller förväntas vara utifrån kriterier som hudfärg, nationalitet, religion etc. Det rasistiska tänkande har inget vetenskapligt stöd idag men rasismen är i högsta grad närvarande i dagens samhälle. Varken rasismen eller diskrimineringen kan reduceras till enskilda individers attityder eller till uttalat rasistiska organisationer. Föreställningarna vilar på internaliserade uppfattningar om hur samhället ska se ut och hur vi ska förhålla oss till andra människor i vardagen. Det är också detta som gör rasism och diskriminering till ett betydligt mer komplext och utbrett problem än vad många är beredda att acceptera. Internationellt är diskrimineringsforskningen väletablerad. Sedan några år kan vi även se ett ökande intresse för diskrimineringsproblematiken bland företrädare för politiska partier och arbetsmarknadens parter på europeisk nivå.

En aspekt som gör att frågan om rasismen och diskrimineringen väcks av många forskare är det faktum att den etniska ojämlikhet som råder i alltför många fall saknar skälig förklaring. För vissa grupper är ojämlikheten inte övergående, den består över tid och tycks även gå i arv mellan generationer. Som det framgår senare i rapporten finns det omfattande forskning, särskilt inom arbetsmarknaden men även inom andra samhällsområden, som visar att de skillnader som finns mellan den svenskfödda och utlandsfödda befolkningen inte kan förklaras utifrån vare sig kompetens, utbildning eller andra observerbara mått. Detta gäller även barn till invandrare. Dessa skillnader jämnas inte ut med tiden utan de består för vissa grupper och tenderar även att fördjupas. Vidare konstaterar ett flertal rapporter att utländska efternamn, mörk hudfärg, klädval och brytning medför att många människor dagligen utsätts för kränkande särbehandling. Därtill finns

undersökningar som visar hur föreställningar om »svenskhets« som det normala och självklara bidrar till att skapa och vidmakthålla kriterier för social tillhörighet och berättigande inom olika samhällsområden.

Vad är diskriminering?

Utgångspunkter för denna översikt

Alla dessa faktorer menar vi pekar på att diskrimineringen snarare än att utgå från faktiska och föreställda olikheter mellan olika befolkningsgrupper är det självklara utfallet av en strukturell ordning som ger vissa individer eller grupper företräde framför andra. När det gäller etnisk diskriminering är kategoriseringar baserade på såväl nationalitet, etnisk tillhörighet, kulturell bakgrund eller religion, som utseendemässiga drag som hår och hudfärg centrala markörer. Att säga att diskriminering är strukturell innebär att den utgör en bärande princip för hur relationer mellan människor formas i dagens samhälle och även för hur resurser, inflytande och makt fördelas mellan individer och grupper av individer. Diskriminering kan således knappast betraktas som isolerade yttringar eller tillfälliga reaktioner. Diskrimineringen ingår i en världsbild där principen om alla människors lika värde frångås på grundval av andra (överordnade?) värderingar och där möjligheten att sortera eller bli utsorterad är bestämd på förhand. Diskrimineringen utgör därmed en grundläggande mekanism i en maktstruktur som skapar underordning genom att systematiskt markera och vidmakthålla olikheter mellan människor. Detta medför i sin tur att de idéer, föreställningar och värderingar som möjliggör diskriminerande handlingar genomsyrar samhällets strukturer, institutioner och organisationer. Därav nödvändigheten av att förstå diskriminering inte bara utifrån skillnader i materiella levnadsvillkor utan också i ljuset av en ideologiproduktion som rangordnar människor utifrån nationalitet, etnisk bakgrund, kulturell tillhörighet eller föreställningar om ras. Utifrån detta kan vi därför dra slutsatsen att vi står inför ett mycket komplicerat och djupliggande problem som fordrar systematiska insatser på alla nivåer i samhället.

Syfte och avgränsningar

En översikt över empiriska resultat och teoretiska utgångspunkter om den etniska diskrimineringen i Sverige visar en komplex men långt ifrån uttömmande karta över de problem som finns och hur de kan avhjälpas. Den här rapporten syf-

tar till att ge en sammanhängande bild av befintlig kunskap om olika former av etnisk diskriminering som förekommer i Sverige idag. Den presenterar också dokumenterade erfarenheter av diskriminering och även av metoder, teorier och premisser som hittills har styrts forskningen. Avsikten är att presentera en tolkningsram som kan ge redskap att förebygga och motverka den diskriminering som idag tycks ha rotat sig fast i vardagen och i den föreställningsvärld som alla, såväl diskriminerade som diskriminerande, konfronteras med i Sverige.

Översikten avser främst svensk forskning och svenska förhållanden. Vi vill dock påpeka att det finns omfattande internationell forskning inom området som både teoretiskt och praktiskt har mycket att tillföra den svenska forskningen. Ett ökat internationellt utbyte skulle därför bidra kunskapsmässigt och ge bättre redskap i antidiskrimineringsarbetet. Av tids- och utrymmesskäl har vi inte heller kunnat ta med allt den svenska forskningen producerat inom området. Vi har i kartläggningen prioriterat att presentera den forskning som dels direkt eller indirekt ger underlag för att det förekommer diskriminering i Sverige, dels kan ge oss kunskaper om hur diskrimineringen ser ut inom olika samhällsarenor. Vi har därför riktat uppmärksamheten på diskriminering som företeelse och praktik i stället för att redovisa skillnader mellan olika befolkningsgrupper.

I rapporten fokuserar vi på arbetslivet, skolan, utbildningen, media och rättväsendet. Dessvärre är dessa långt ifrån de enda områden där det förekommer diskriminering. Vi tar även upp erfarenheter av diskriminering och diskuterar kunskapsbehovet och ger förslag på prioriteringar när det gäller det konkreta diskrimineringsarbetet och den framtida forskningen.

Begrepp och definitioner

I texten är begrepp som invandrare, svenskar, utomeuropéer, utlandsfödda, svenskfödda osv. vanligt förekommande. I den mån det har varit möjligt återger vi respektive författares eget språkbruk och egna definitioner. Begreppen används i beskrivande syfte och vår utgångspunkt är att dessa kategoriseringar saknar eget förklaringsvärde och därför alltid måste sättas in i ett sammanhang. Inte minst när det gäller att synliggöra relationer och omständigheter som ger dessa begrepp mening. Vi vill därför betona att definitioner och begrepp inte är neutrala ord som ger namn till faktiska företeelser och återspeglar verkligheten som den »är«. Verkligheten skapas också av vårt sätt att beskriva den. Forskare har visat hur ord och begrepp bidrar till att skapa associationer, relationer och en tolkningsram att förhålla sig till omgivningen.

Att definiera och benämna är en form av maktutövande men samtidigt behöver vi ord för att kunna beskriva om och på vilket sätt villkoren för olika grupper skiljer sig åt. När vi skriver denna översikt är vi medvetna om att vi går en balansgång mellan att använda begrepp som stigmatiserar och att använda begrepp för att visa på förekomsten av ojämlika villkor.

Etnisk diskriminering på arbetsmarknaden

I det här kapitlet presenteras forskning som analyserar situationen för invandrade personer på arbetsmarknaden och diskuterar vilka faktorer som kan tänkas ligga bakom deras position i arbetslivet. Genomgången ger dels en kortfattad översikt över de forskningsresultat som finns, dels identifierar den situationer och beskriver mekanismer som indikerar förekomsten av etnisk diskriminering.

Skillnader i sysselsättning

Merparten av forskningen inom området fäster uppmärksamheten på skillnader i sysselsättning mellan svenskfödda och utlandsfödda för att därefter fastställa att utlandsfödda oftare än andra är arbetslösa eller utanför arbetsmarknaden. I studien *20 år med arbetsmarknadsintegrering för invandrare* påvisar Jan Ekberg och Mats Hammarstedt [2002] att de utländska medborgarnas och de naturaliserade invandrarnas sysselsättningsgrad fortfarande är mycket lägre och arbetslösheten högre än bland infödda.

Författarna konstaterar att sysselsättningsgraden förblivit låg hos 1980-talets flyktinginvandrare trots den högkonjunktur som rådde under stora delar av 1980-talet och trots att dessa invandrare var bättre utbildade än tidigare invandrare (den genomsnittliga utbildningsnivån var minst i nivå med den för personer födda i Sverige). Att i synnerhet många av 1980-talets flyktinginvandrare fortfarande inte kommit in på arbetsmarknaden stöds också av Ekberg & Rooth [2000] och Edin, Lalonde & Åslund [2000] samt Edin & Åslund [2001].

Den etniska uppdelningen på svensk arbetsmarknad finns belyst även i Aguilar & Gustafsson [1994], Wadensjö [1997],

Ekberg [1994, 1995], Schröder [1999], Berggren [2000], Knocke [2000], Bygren [2001] samt Edin & Åslund [2001]. Återkommande rapporter i AMS utredningsserie ger information om hur dessa skillnader varierar över en längre tidsperiod samt om åtgärder inom området.

Vistelsetidens betydelse

Flera studier visar att den individuella situationen på arbetsmarknaden är bättre ju tidigare en person har anlänt till Sverige. I Berggren [2000] jämförs de som kom till Sverige före respektive efter 1995. Studien visar att arbetslösheten är betydligt högre i den senare gruppen. Dessa forskningsresultat tas ofta som intäkt för att bättre kunskaper i det svenska språket, större socialt nätverk och längre etableringstid underlättar för de invandrare som bott en längre tid i Sverige, dvs. samma slutsats som Rooth [2001b].

Arai, Regner och Schröder [1999] påpekar att vistelsetidens längd inte ger några entydiga förklaringar till situationen på arbetsmarknaden. Till exempel är det svårt att förklara varför situationen förbättras för vissa nationaliteter men inte för andra och inte heller varför personer med utländsk bakgrund som är födda i Sverige drabbas av högre arbetslöshet än andra. Höga arbetslöshetsciffror för grupper som har funnits länge i landet talar för att andra förklaringar än vistelsetiden är nödvändiga.

Rekrytering som instrument för diskriminering

En närbesläktad väg att undersöka frågan om etnisk diskriminering är att studera och analysera rekryteringsprocesser. Två begrepp är centrala i sammanhanget: kvalifikationer (krav som ställs för att klara ett arbete eller ett arbetsmoment) och kompetens (de kunskaper och färdigheter som en individ bär med sig). För att undersöka förekomsten av etnisk diskriminering måste både kvalifikationsvärderingen och kompetenshanteringen granskas. Närmare bestämt kan etnisk diskriminering uppstå vid följande situationer:

- vid anskaffning av personal,
- när nedskärningar av verksamheter inträffar och endast viss personal kan behållas.

Utöver detta kan diskrimineringen bero på följande institutionella mönster på arbetsplatsen:

- arbetsplatsers förmåga att utnyttja och använda den kompetens som finns hos befintlig personal,
- arbetsplatsers förmåga att underhålla och utveckla befintlig kompetens samt
- arbetsplatsers förmåga att sprida kompetens.

Till ovanstående kategorier kan även läggas till etnisk diskriminering vid avancemang, kompetensutveckling samt trakasserier grundade på etnicitet.

En utförlig genomgång av forskningen kring rekrytering och diskriminering presenteras av Sten Höglund i *Kunskapsöversikt över forskning om rekrytering, kvalifikationsvärdering och kompetenshantering 1990–2001, med inriktning mot forskning som kan belysa eventuell diskriminering* [Höglund 2002, ännu inte publicerad].

Höglund skiljer på följande fem forskningsansatser för att undersöka huruvida etnisk diskriminering förekommer vid rekrytering:

- Discrimination testing: Ett slags fältexperiment där testpersoner förses med fiktiva egenskaper och meriter så att det enda som skall skilja ett par testpersoner åt skall vara deras etniska grupptillhörighet. /.../ Metoden har hittills inte använts i Sverige, bland annat eftersom den, efter ingående diskussioner med landets forskningsråd, har bedömts strida mot forskningsetiska regler om informerat samtycke med dem som undersöks /.../.
- Intervjuer med arbetsgivare i Holland och Frankrike har påvisat förekomsten av fördomar mot icke holländska anställda och en systematisk preferens för vita holländare. Liknande studier i Storbritannien och Danmark har visat att arbetsgivare kan tveka eller vägra att anställa med hänvisning till förmodade fördomar eller reaktioner hos deras anställda eller kunder. En norsk undersökning av chefer gav som resultat att nästan 80 procent av cheferna trodde att chefer diskriminerar invandrare vid rekrytering.
- Studier av indirekt diskriminering, det vill säga där krav eller tillvägagångssätt som framstår som neutrala, men som i praktiken ger sämre möjligheter för medlemmar i en etnisk grupp. /.../ Risken att indirekta former av diskriminering förekommer torde vara påtagliga på svensk arbetsmarknad, dels eftersom en hög andel av rekryteringen sker via olika nätverk, dels på grund av att användandet av lösare definierade kvalifikationskrav eller passningskrav mellan individer och organisationer har ökat över tid /.../.
- Studier av employment agencies, det vill säga närmast = arbetsförmedlingar. Vid sådana studier har bland annat danska arbetsförmedlare ›off record‹ informerat forskaren om att de tar hänsyn till önsningar hos arbetsgivare att de

inte skall sända invandrare eller flyktingar. I en fransk studie rapporteras förekomsten av kodmeddelanden i erbjudanden om lediga platser /.../ som innebär »inga utläningar«. Från Storbritannien rapporterats att tjänstemän vid förmedlingar /.../ vägrat att intervjua ungdomar från Asien.

- Diskriminering i den informella ekonomin (av odokumenterade invandrare). Särskilt i EU-stater i södra Europa ser diskrimineringen delvis annorlunda ut än i övriga EU-stater. Odokumenterade immigranter rekryteras aktivt och föredras till dåliga och illegala jobb eftersom de är billigare, mer sårbara och har svårare att försvara sig mot extrem exploatering. De erfar alltså en förvänd form av positiv diskriminering under urvalsprocessen, och får sedan i jobbet lida under en negativ diskriminering med arbetsvillkor som den infödda befolkningen inte skulle tolerera.«

Höglund har nyligen genomfört en översikt av detta forskningsfält, därför behandlas detta område ytterst summariskt i denna studie. Det finns också anledning att hänvisa till internationell forskning inom området, bland annat de studier som genomförts av ILO (International Labour Organisation) med stöd av metoden »discrimination testing«.

Hallberg & Höglund [1997] har i en tidigare studie intervjuat avdelningschefer/arbetsledare inom Posten Tomtebodas om förekomsten av etnisk diskriminering vid rekrytering. Forskarna fann det emellertid svårt att metodiskt säkerställa de svarandes verkliga uppfattningar. Höglund framhåller att det behövs ytterligare forskning om rekryteringsprocessen för att uppnå en fördjupad förståelse av den etniska diskrimineringen. Detta gäller i synnerhet möjligheten att finna verkningfulla åtgärder som förhindrar och försvårar diskrimineringen.

I Knocke & Hertzberg [2000] intervjuas arbetsgivare, arbetsförmedlare och ungdomar om rekryteringsprocesser. Boken analyserar hur dessa processer uppfattas, tolkas och förstås av å ena sidan ungdomarna och å andra sidan arbetsförmedlingspersonal och arbetsgivarrepresentanter. Genom intervjuer och fältarbete visar författarna hur samspelet mellan aktörernas och deras handlingar i rekryteringsprocesser skapar och reproducerar vardagsdiskriminering. Såväl personal på arbetsförmedling och arbetsgivarrepresentanter medverkar till att vidmakthålla utanförskap och diskriminering som ungdomars strategier för att hantera detta och komma in på arbetsmarknaden illustreras med hjälp av intervjumaterial.

En handledning för att uppnå rekrytering utan etnisk diskriminering finns publicerad av DO, Ombudsmannen mot etnisk diskriminering [1999]. Ett syfte är att få rekryterare att bli medvetna om »osynliga« motiv vid rekrytering.

Ungdomar med utländsk bakgrund och adopterade svenskar

Ekberg [1997] analyserar situationen för andra generationens invandrare position på arbetsmarknaden utifrån uppdelningen av dem som är födda före respektive efter 1970. Ekberg hävdar att andra generationens invandrare som är födda före 1970 är väl integrerade på den svenska arbetsmarknaden. Detta gäller oberoende av om en eller båda föräldrarna är födda utanför Sverige. Sysselsättningsnivån för denna grupp är praktiskt taget densamma som för personer födda i Sverige med båda föräldrarna födda i Sverige. Det är också värt att notera att denna grupp av andra generationens invandrare så gott som utslutande har föräldrar med ett europeiskt födelseland. När det gäller andra generationens invandrare födda efter 1970 målar Ekberg en betydligt dystrare bild. För denna grupp är positionen på arbetsmarknaden visserligen bättre än för gruppen utrikesfödda men den är klart sämre än för personer födda i Sverige med föräldrar födda i Sverige.

Skillnaderna avser inte bara ålder och tidpunkt för inträdet till arbetsmarknaden utan även nationalitet. Andra generationens invandrare med föräldrar födda i Europa har en relativt god position. Däremot är läget sämre för andra generationens invandrare med föräldrar födda i ett land utanför Europa:

Detta gäller med avseende på samtliga undersökta variabler. Sysselsättningen är lägre, arbetslösheten är högre och årsarbetsinkomsten är lägre. Mycket av arbetsmarknadsskillnaderna mellan andra generationens invandrare med europeisk respektive icke europeisk härkomst återfinns också i föräldragenerationen. I den meningen finns en överföring mellan generationerna. [Ekberg 1997, sid. 16.]

En av Ekbergs slutsatser blir att förekomsten av etnisk diskriminering kan antas vara störst gentemot utomeuropeiska invandrare. Med stöd av andra forskningsresultat pekar Ekberg också på två förklaringar till att andra generationens invandrare med föräldrar födda utanför Europa oftare än andra är arbetslösa. För det första pekar han på att flera sociologiska studier visar att socioekonomiska positioner tenderar att överföras mellan generationer. För det andra hävdar han att »diskriminering på etnisk och rasmässig grund« följer invandrargrupper över generationerna.

Ytterligare studier som behandlar etnisk diskriminering i arbetslivet av andra generationens invandrare och som stödjer den bild som ges i Wilhelmsson [2000], Österberg [2000], Månsson & Ekberg [2000], Ekberg & Rooth [2001], Rooth

[2001], Hammarstedt [2001] och Hammarstedt & Ekberg [2001].

Dan Olof Rooth har i sin forskning försökt att renodla faktorer som kan utlösa etnisk diskriminering genom att undersöka situationen för utlandsadopterade personer och för de så kallade andra generationens invandrare. Både adoptivbarn och andra generationens invandrare har växt upp i Sverige och lärt sig språket från början, för de flesta adoptivbarn är svenskan också det första språket. Rooth skriver:

Den enda observerbara skillnaden mellan adopterade och infödda svenskar, till exempel vid en anställningsintervju, är deras utseende. Därför kan en jämförelse av situationen på arbetsmarknaden (arbetslöshet) mellan infödda och adopterade till viss del ses som ett naturligt experiment där det konstanthålles för de viktigaste individuella egenskaperna förutom utseende. Om skillnader existerar mellan adopterade och infödda efter att det tagits hänsyn till »alla« andra observerbara egenskaper kan vi inte utesluta förekomsten av etnisk diskriminering på svensk arbetsmarknad. [Rooth 2001, sid. 536.]

Rooth delar upp de adopterade i två kategorier; de som förmodas ha ett utseende som liknade svenskar och de som förmodas ha ett utländskt utseende. Den senare gruppen delas i sin tur upp i tre kategorier: de som adopteras från Asien, från Latinamerika samt en sammanslagen grupp bestående av dem som adopterats från Mellanöstern och Afrika. Rooths resultat visar att jämförelsegruppen av infödda svenskar har den lägsta graden av arbetslöshet och att de adopterade med »svenskt« utseende har en arbetslöshet som endast är cirka en procent högre. Däremot är skillnaden i arbetslöshet gentemot infödda svenskar betydligt större för adopterade med »utländskt« utseende. De har en arbetslöshet som är cirka tio procentenheter högre än jämförelsegruppen av infödda svenskar.

Samtidigt finns stora skillnader mellan adoptivbarn med olika ursprungsland som skulle kunna tyda på att icke-observerbara skillnader påverkar resultaten (som exempelvis barnens ålder vid adoption). Den grupp av adoptivbarn som absolut oftast blir arbetslös är barn från länder i Latinamerika. Arbetslösheten är nästan hälften så stor bland barn från Mellanöstern/Afrika och minst för barn från Asien. Dessa stora skillnader förefaller svåra att förklara med att omfattningen av etnisk diskriminering särskilt skulle drabba barn från Latinamerika.

Även när det gäller andra generationens invandrare stödjer Rooths resultat tesen att det förekommer etnisk diskriminering. Rooth finner att arbetslösheten är högre bland andra

generationens invandrare än bland den jämförbara gruppen »svenskar«. I likhet med andra forskare kommer han till resultat som visar att skillnaden kvarstår även när eventuella olikheter i utbildningsnivå etc. vägts in i resultatet. I särklass högst är arbetslösheten bland andra generationens invandrare där båda föräldrarna är födda utanför Europa, därefter är arbetslösheten högst om båda föräldrarna är födda i Sydeuropa, i Finland och i Östeuropa. Rooth finner dock att arbetslösheten är betydligt lägre i gruppen andra generationens invandrare om en av föräldrarna är födda i Sverige (särskilt mycket lägre är den om mamman är född i Sverige). Om pappan är född utanför Europa och mamman i Sverige är sannolikheten för oförklarad arbetslöshet hos andra generationens invandrare liten, sannolikheten för arbetslöshet är exempelvis fyra gånger högre om båda föräldrarna är födda i Finland. Sammantaget är sannolikheten för arbetslöshet för andra generationens invandrare åtta procentenheter högre om båda föräldrarna är födda utomlands jämfört med om en av föräldrarna är född i Sverige.

Rooths avslutande slutsats är att diskriminering på grund av hudfärg medför cirka sex procentenheters större sannolikhet att vara arbetslös jämfört med dem som inte diskrimineras. Samtidigt, hävdar Rooth, visar skillnaden i arbetslöshet mellan andra generationens invandrare där båda respektive en av föräldrarna är födda utanför Sverige att också faktorer som »socialt nätverk« förmodligen har stor betydelse för omfattningen av arbetslöshet.

Rooth nämner också att det kan vara så att andra generationens invandrare där en av föräldrarna är födda i Sverige i genomsnitt har bättre kunskaper i svenska än när båda föräldrarna är födda utanför Sverige (då antas språket i hemmet oftare vara ett annat språk än svenska). Detta skulle kunna bidra till att förklara det samband som visar att arbetslösheten för andra generationens invandrare är mindre om en av föräldrarna är födda i Sverige. I en annan studie som studerar invandrare som kom till Sverige i vuxen ålder och därför uppvisar stora skillnader i kunskaper i svenska finner Rooth att bra språkkunskaper (en nivå motsvarande godkända kunskaper i det svenska språket) medför en avsevärt lägre sannolikhet att vara arbetslös [Rooth, 2001b].

Särskiljande behandling på grund av hudfärg och utseende är förstas alltid etnisk diskriminering, men vad som kommer bort genom Rooths metodologi är att även särskiljande på grund av bristande kunskaper i det svenska språket eller brist på sociala kontakter också kan vara etnisk diskriminering. Den avgörande frågan är förstas vilka kunskaper som bör vara kvalificerande för ett visst arbete, men om en person sorteras bort bland de sökande till ett arbete på grund av att han eller hon ofta skriver

en grammatiskt felaktig svenska, men där detta inte har betydelse för arbetets utförande, då kan bortsorteringen utgöra en form av etnisk diskriminering. Likadant kan bortsortering av en i övrigt kvalificerad person på grund av få sociala referenser vara en form av etnisk diskriminering. Sammanfattningsvis sätter Rooth fingret på en form av etnisk diskriminering, men spektrat av diskriminering är betydligt vidare.

Ungdomars etablering

Lena Schröder och Roger Vilhelmsson [1998] granskar i artikeln »Sverigespecifikt humankapital och ungdomars etablering på arbetsmarknaden« positionen på arbetsmarknaden för ungdomar med utländsk bakgrund. De data som används har gjort det möjligt att studera betydelsen av ungdomars ålder vid invandring, deras vistelsetid i Sverige samt från vilken region ungdomarna eller deras föräldrar har invandrat. Författarna skriver:

Sammanfattningsvis har ungdomar med utländsk bakgrund lägre sannolikhet att arbeta och högre sannolikhet att vara arbetslösa och att studera jämfört med helsvenska ungdomar. Skillnaderna i dessa avseenden avtar med vistelsetiden i Sverige och därmed även med åldern vid invandring. [Schröder & Vilhelmsson, 1998, sid. 600.]

Schröder och Vilhelmsson är kritiska till tesen om betydelsen av »Sverigespecifikt humankapital« för att förklara varför invandrare missgynnas på arbetsmarknaden. Deras resultat visar nämligen på att stora oförklarade skillnader kvarstår även efter det att de har kontrollerat kunskaper i svenska språket, utbildningsnivå, bostadsort och familjebakgrund:

Speciellt anmärkningsvärd är situationen för de ungdomar med utländsk bakgrund som är födda i Sverige och således borde ha tillgång till samma »Sverigespecifika« humankapital som andra svenskar. För ungdomar som är födda i Sverige ökar risken att vara arbetslös med en dryg tredjedel om någon av föräldrarna är född utomlands. För de ungdomar som invandrat före skolstart är arbetslöshetsrisken ännu högre, trots att dessa ungdomar gått igenom samma skolsystem som helsvenska ungdomar. [Ibid., sid. 600.]

Schröders och Vilhelmssons slutsats blir att kunskaper i svenska språket har betydelse för ungdomars etablering på arbetsmarknaden, men att förklaringen till den etniska utestängningen på arbetsmarknaden till en stor del »måste sökas

på annat håll«. Enligt författarna är en sådan tänkbar förklaring förekomsten av diskriminering av ungdomar med utländsk bakgrund.

Schröder och Vilhelmsson noterar att det förekommer stora skillnader mellan olika grupper av utlandsfödda. Särskilt svårförklarligt är, enligt författarna, att ungdomar med latinamerikansk bakgrund har en långt sämre position på arbetsmarknaden än ungdomar med afrikansk eller asiatisk bakgrund.

Sökbeteende och attityder till arbete

En återkommande föreställning när det gäller invandrarnas arbetsmarknadssituation är dels att motivationen att söka arbete är lägre bland invandrare än bland svenskar, dels att invandrarnas sökaktivitet är lägre jämfört med svenskar.

Arai, Regner och Schröder [1999] undersöker detta med hjälp av intervjumaterial som tagits fram inom ramen för ett projekt om arbetslöshetsförsäkringen i de nordiska länderna. Författarna redovisar följande slutsats i rapporten *Är arbetsmarknaden öppen för alla?*:

Det framgår tydligt att personer som är födda utomlands anser att det är mycket viktigt att ha ett arbete. Oavsett hur frågan ställs är det en avsevärt större andel utrikes än inrikes födda som anser att det är viktigt att ha ett arbete... Utrikes födda tycks även ha ett större socialt tryck på sig (från anhöriga och vänner) att skaffa arbete än inrikes födda. Nästan 60 procent av de som är födda utomlands anger att det är viktigt för anhöriga och vänner att de har ett arbete. Det ska jämföras med 41 procent bland de som är födda i Sverige. [Arai, Regner & Schröder, 1999, sid. 31.]

När det gäller sökbeteende kommer författarna till följande slutsats:

Möjligheterna att finna ett arbete påverkas också av hur aktivt en person söker samt vilka kanaler som utnyttjas för att finna arbete. Det vill säga skillnader i sökaktivitet och sökstrategi kan vara en möjlig förklaring till skillnader i arbetslöshet. De data som presenteras /.../ tyder inte på att personer som är födda utomlands söker arbete på andra sätt än personer som är födda i Sverige. Det framgår till exempel att utrikes födda söker efter arbete i tidningar, via text-tv och Internet i lika stor utsträckning som inrikes födda. Det framgår också att 66,3 procent av de utrikesfödda, men endast 46,6 procent av inrikes födda har svarat på annonser om arbete som de har läst om i en tidning. Dessutom

anger 77,1 procent av utrikes födda att de har svarat på fler än tre annonser. Dessa siffror visar att sökaktiviteten bland personer som är födda utomlands är mycket hög. Passivitet kan således inte förklara skillnaderna i arbetslöshet mellan grupperna. [Ibid., sid. 35.]

Språkfärdigheter och kompetensskillnader

I flera studier visas eller antyds att brytning på svenska etc. kan användas för att sortera ut invandrare, trots att språket är fullständigt begripligt. I andra sammanhang kan bristande kunskaper i skreven svenska användas för att sortera ut invandrare till arbeten och arbetsuppgifter, även när uppgifternas innehåll inte kräver en perfekt skreven svenska. En slutsats är att många svenskar accepterar och har förståelse för »inomsvenska« dialekter, men är intoleranta mot brytningar som hänger samman med att individer har ett annat modersmål än svenska. En intressant fråga är också huruvida det överhuvudtaget är möjligt att skilja »inomsvenska dialekter« från »utländsk brytning« och hur länge en »utländsk brytning« ska ha förekommit för att den ska komma att räknas som en »inomsvensk dialekt«. Bara det att man gör uppdelningen i själva verket kan ses som ett uttryck för etnisk diskriminering. För argumentation i denna riktning se framför allt Bjärvall [2001], men även Kós-Dienes [1998], Sjögren [1996], Herlitz [1991] och Herlitz [1989]. Se även Luyinda, [1998], som särskilt behandlar frågor om svenska språket och invandrare från länder i Afrika.

En allmän och aktuell överblick av invandrades utbildningsnivå finns skriven av Sten Höglund [2002b] och som ingår i antologin *Arbetslivet*. I översikten konstaterar Höglund att invandrades och flyktingars genomsnittliga formella utbildningsnivå endast skiljer sig obetydligt från svenskers. Under dessa genomsnittssiffror finns emellertid en polariserad bild. Höglund skriver: »Det finns bland invandrare och flyktingar dels grupper med hög utbildning, dels grupper med mycket låg utbildning, något som i en del mindre grupper bland annat yttar sig i ren analfabetism.« [Höglund 2002b.] Det intressanta i detta sammanhang är emellertid något annat – att invandrare trots hög genomsnittlig utbildningsnivå oftare än icke-invandrare hamnar i arbetslöshet eller i arbeten med låga löner. Höglund konstaterar själv att en förklaring till detta är förekomsten av etnisk diskriminering. Däremot är han tveksam till att förklara den höjda arbetslösheten bland invandrare, jämfört med situationen för några decennier sedan, med att den etniska diskrimineringen skulle ha ökat.

Diskriminering som restpost

Förekomsten av etnisk diskriminering har sedan en tid tillbaka uppmärksamats av forskning och empiriska undersökningar som utifrån individrelaterade faktorer (utbildningsnivå, ålder, betyg, arbetslivserfarenhet, sökbeteende) jämför situationen för utlandsfödda och svenskfödda personer. Vad den här forskningen visar är att även om man kontrollerar för ett antal faktorer som utbildning, sökbeteende, ålder, arbetslivserfarenhet kvarstår det oförklarliga skillnader mellan dessa gruppers position på arbetsmarknaden. Dessa skillnader, som inte kan förklaras utifrån observerbara olikheter i respektive grupper »human kapital« ifrågasätter tesen om en välfungerande arbetsmarknad och ger stöd till diskrimineringshypotesen. En gedigen genomgång av diskrimineringsteorierna utifrån svenska förhållanden finns i Behtouis studie *Invandrare på den svenska arbetsmarknaden* [Behtoui, 1998].

Diskrimineringshypotesen får ytterligare stöd när arbetsmarknadssituationen för ungdomar med invandrabakgrund jämförs med ungdomar där bägge föräldrar är födda i Sverige. Därtill finns det indikationer på att utländska efternamn, mörk hud och hårfärg, religion och klädval utgör mer eller mindre etablerade utsorteringsgrunder på arbetsmarknaden. Dessa forskningsresultat visar att diskrimineringen inte längre kan betraktas som isolerade företeelser eller som en *restpost* när arbetsmarknadens imperfektioner analyseras. I stället är det nödvändigt att rikta uppmärksamheten till de mekanismer, handlingar och värderingar som gör diskrimineringen till ett strukturell del i det svenska arbetslivet.

Ett etniskt uppdelat arbetsliv

Forskningen har till en övervägande del riktat uppmärksamheten på de olikheter som förekommer på arbetsmarknadsnivå medan situationen i arbetslivet och på arbetsplatserna är mindre uppmärksammas. Erfarenheter inom köns- och jämställdhetsforskningen visar dock att diskrimineringsmekanismer även tar sig uttryck i yrkessegregering och rangordning på arbetsplatserna. Historiskt sett har arbetslivets hierarkier konstruerats i form av köns- och etniskt definierade arbetsuppgifter. Arbetskraftsinvandringen har till exempel varit starkt relaterad till framväxten av etniska nischer på arbetsmarknaden, dvs. till yrkesområden och arbetsuppgifter där den utländska arbetskraften dominerar.

Etniska nischer

Inom flera branscher och sektorer av arbetslivet råder en stark övervikt av utrikes födda. Det gemensamma för dessa branscher är att lönerna ofta är lägre än inom arbetslivet i stort. I Sten Höglunds antologibidrag [Höglund, 2002b] återfinns en klagörande tabell, se nästa sida.

Förekomsten av etniska nischer är varken naturlig eller självklar. Höglund påpekar att invandrarnas branschfördelning »återspeglar en del av den polarisering [som finns] i deras utbildningsmässiga kvalifikationer« men kan även ses som en följd av schabloniserade bilder och föreställningar om invandrare. Här finns ett behov av ytterligare forskning: hur vanligt är det att välutbildade invandrare återfinns på okvalificerade arbeten? Och vilka mekanismer formar denna eventuella diskriminering? En av de få forskningsrapporter som behandlar hur arbetsorganisation och sociala förändringar i samband teknologisk förnyelse kan utnyttjas för att skapa etnisk diskriminering är Augustsson [1996].

Branscher där utrikes födda utgör större andel av de anställda än sin andel i totalbefolkningen.

Andel utlandsfödda i procent av de förvärvsarbetande inom branschen.

Industri	Procent
Textil-, beklädnads- och lädervaruindustri	18,2
Gummi- och plastindustri	15,8
Industri för el- och optikprodukter	14,1
Metallvaruindustri	13,2
Transportmedelsindustri	13,2
Livsmedels-, dryckesvaru- och tobaksindustri	12,7
Kemisk industri	12,1
Maskinindustri	10,8
Övrig tillverkningsindustri	10,8
Transport- och magasineringsföretag, resebyråer, speditörer	10,3
Service, vård och omsorg	
Hotell och restaurang	25,0
Annan personlig service, i vilken bl.a. tvätteri verksamhet, hudvård, hår- och skönhetsvård m.m. ingår	13,9
Annan företagservice, inom vilken bl.a. lokalvård ingår	11,9
Servicehus, ålderdomshem, hemtjänst, dagcenter	11,1
Hälso- och sjukvård, veterinärer	10,0
Forsknings- och utvecklingsinstitutioner (FoU)	14,3

Källa: SCB:s statistikdatabaser. Bearbetningar av Sten Höglund, 2002b.

Det etniskt uppdelade arbetslivet behandlas också av de Reyes i *Invandrare och tjänstemän. En studie om invandrartjänstemännens villkor i det svenska arbetslivet* [1997].

Löneskillnader

En genomgång av invandrarnas löner på svensk arbetsmarknad finns i le Grand & Szulkin [1999]. På grundval av ett omfattande empiriskt material drar de flera slutsatser. En första är att genomsnittslönen för män födda i Sverige är högre än genomsnittslönen för män födda utomlands. Motsvarande skillnad för kvinnor är däremot något mindre. En annan slutsats är att löneklyftan mellan svenskfödda kvinnor och invandrarkvinnor minskar dramatiskt när hänsyn tas till den tid som de förra vistats i Sverige. Motsvarande minskning mellan svenskfödda män och invandarmän sker inte även om invandarmännen

vistats länge i Sverige. »Manliga invandrare som vistats i Sverige mer än tjugo år har fortfarande betydligt lägre löner än svenska män med likvärdig utbildningsnivå och generell erfarenhet«. [le Grand & Zulkin 1999, sid. 104]. Däremot finns en löneklyfta mellan män och kvinnor, som både missgynnar svenskfödda och invandrade kvinnor. Ytterligare en slutsats, som sätter fingret på skillnaden i behandling av invandrare med olika ursprungsland, är att invandrare som flyttat till Sverige från Nord- eller Västeuropa eller från något utomeuropeiskt industriland har ungefär samma lönenivåer som jämförbara svenskar. På motsatta änden av skalan återfinns invandrar­män från utomeuropeiska länder. Dessa har en lönenivå som är långt lägre än för motsvarande grupp av män födda i Sverige. Vidare har utlandsfödda personer som invandrat till Sverige i unga år och som gått i svensk skola ungefär samma lönenivå som svenskfödda personer.

Håkan Martinsson [1998], *Högutbildade invandrares inkomster åren 1985 och 1990*, använder sig av SCB:s arbetskraftsstatistik och undersöker och jämför medelinkomsten för invandrare – vilket i detta sammanhang betyder första eller andra generationens invandrare – för åren 1985 och 1990. Uppgifterna jämförs sedan med medelinkomsten för »svenskar« för samma år. Ytterligare en variabel i undersökningen är utbildningsnivå.

Martinssons resultat visar att invandrare inte kommer upp i samma inkomstnivåer som infödda svenskar oavsett vilken hög utbildning man har, vilken kommun man arbetar i, om det är kvinnor eller män, eller om man har flyttat. Vidare framkommer det av studien att invandrare med svenskt medborgarskap har högre genomsnittsinkomster än de med utländskt medborgarskap. Av detta drar Martinsson slutsatsen att:

/.../ likvärdig formell kompetens har inte varit tillräcklig för högutbildade invandrare för att nå samma inkomstgrupper som svenskfödda personer /.../ skillnaderna har inte kunnat relateras till att dessa invandrare skulle vara kulturellt främmande eller sakna andra typer av efterfrågad kompetens /.../. Detta betyder dock inte att dessa faktorer kan ligga till grund för arbetsgivares agerande, men om detta varit fallet, så är det fråga om diskriminering, då det inte rör sig om några individuella brister. [Martinsson, 1998, sid. 27.]

Slutsatsen är entydig: Invandrare »har överlag lägre medelinkomster och undersökningen har tydliggjort att människor med samma formella kunskaper som svenskar inte behandlas likvärdigt på den svenska arbetsmarkanden«. [Ibid., sid. 27.] Särskilt utsatta är ofta de högutbildade invandarna:

Den här undersökningen visar att dessa högutbildade invandrare inte fått samma möjligheter som svenskar på den svenska arbetsmarknaden. Vad som framkommit är att invandrare diskrimineras på den svenska arbetsmarknaden och att skillnaden i medelinkomster ökat från 1985 till 1990. [Ibid., sid. 27.]

Anställningsformer, arbetstider och utsatthet

Jonsson & Walette [2001] har studerat andelen utländska medborgare i Sverige som har atypiskt arbete. Med atypiskt arbete menas olika former av tillfälliga anställningar, eget företagande och deltidsarbete – dvs. arbeten med kontrakt som skiljer sig från ett traditionellt arbete med avseende på arbetstid och/eller kontraktets bindningstid. Av studien framgår att gruppen utomnordiska medborgare har en högre sannolikhet än både svenska och övriga nordiska medborgare att inneha en tillfällig anställning:

Under år 2000 hade cirka 60 procent av alla anställda utländska medborgare i åldern 16-24 år en tillfällig anställning. Motsvarande siffra för svenska medborgare var 49 procent. /.../ Ser vi till den mest yrkesaktiva åldersgruppen (25-54) är skillnaderna mellan svenska och utländska medborgare än mer påtaglig. Sannolikheten att ha en tillfällig anställning är mer än dubbelt så stor för utländska medborgare. [Jonsson & Walette 2001, sid. 161.]

I studien undersöks vidare i vilka yrken som utländska medborgare återfinns. Resultatet är att utländska medborgare med tillfällig anställning är överrepresenterade dels inom yrken av okvalificerad art, dels inom yrken som kräver någon form av specialistkompetens.

Håkansson [2001] påvisar att sannolikheten för att utländska medborgare med tillfällig anställning senare får en fast anställning är lägre än för motsvarande grupp svenskar. Det finns inget stöd för att detta skulle vara en fråga om preferenser. Aronsson m.fl. [2000] visar i en studie att de flesta önskar en fast anställning. Liknande resultat framgår av utredningen DELTA [SOU: 27, 1999] som visar att de flesta med tidsbegränsad anställning hellre skulle vilja ha en fast anställning.

Ytterligare belägg för att invandrare är överrepresenterade i atypiska arbetsformer, som dessutom sammanfaller med en utsatt position i arbetslivet, finns i Nelander och Lönnros [2000]. Författarna drar slutsatsen att LO-anställda som är födda utanför Norden arbetar kortare arbetstid än vad de önskar. Därtill visar en undersökning gjord 2000 att utsatt-

heten är särskilt påtagligt bland kvinnor. Inom LO har nästan 50 procent av de tillfälligt anställda kvinnorna utomnordisk bakgrund [LO 2001]. Dessa siffror understryker behovet att uppmärksamma hur kön och etnicitet påverkar individernas arbetsvillkor och i synnerhet hur kombinationen av köns- och etnisk diskriminering skapar underordning i arbetslivet.

Liknande resultat återfinns i Wadensjö [1997], där författaren konstaterar att invandrare oftare än andra arbetar inom yrken som kräver en lägre utbildningsnivå och som i flera fall har en hög andel atypiska arbeten. Inte heller Wadensjö försöker förklara varför denna segregering uppkommit. Att etnisk diskriminering är en orsak står emellertid utom allt tvivel. Juridiska aspekter på anställningstryggheten finns i Calleman [2002], en studie som något förkortad och omarbetad publicerats av Integrationsverket.

Högutbildade invandrare

Många utomnordiska invandrare som kommit till Sverige under de senaste decennierna är högskoleutbildade. Trots utbildningsmeriterna har de i flera fall haft svårt att få ett arbete och många inom denna grupp anser att de blir utsatta för diskriminering [Sabuni, 2001], [Lange, 2000] och [Wingborg, 1998].

I studien *Högutbildad, men diskvalificerad – Några invandrarers röster om den svenska arbetsmarknaden och vägen dit*, av kulturgeografen Linda Helgesson [2000] granskas specifikt situationen på arbetsmarknaden för högutbildade invandrare.

Helgesson använder sig av en metod som skulle kunna beskrivas som teorigenerering på empirisk grund. Det empiriska materialet består av intervjuer med ett tiotal högutbildade invandrare, tre personalrekryterare, ett par handläggare på arbetsförmedlingen och några personer som varit aktiva i så kallade invandrarprojekt.

Olika förklaringar framkommer till att högutbildade invandrare utestängs från arbetsmarknaden. Enligt studien framhåller de intervjuade arbetsförmedlarna följande förklaringar:

- De menar att många invandrare missgynnas på grund av att de inte är lika kända på arbetsmarknaden eller i samhället som personer födda i Sverige. Detta i kombination med att de flesta jobb förmedlas via informella kontakter och inte via arbetsförmedlingarna skapar en utestängning. Ett ytterligare stöd för denna uppfattning är en undersökning av AMS som just visar att bara ett av tio lediga arbeten anmäls till Arbetsförmedlingen, trots att det finns en lagstadgad skyldighet att anmäla lediga tjänster [*Platsjournalen* 1997, nr 50].

- De hävdar att flera arbetsgivare ställer höga krav på kunskaper i svenska, vilket ibland kan utestänga invandrare. Detta är ofta en form av diskriminering. En av de intervjuade arbetsförmedlarna säger: »arbetsgivare har en tendens att gömma sig bakom höga krav på språkkunskaper eftersom det är något konkret och där man kan påvisa brister«. [Helgesson 2000, sid. 17.]
- De hävdar att det förekommer fall av uppenbar etnisk diskriminering: »En del arbetsgivare kallar inte ens personer med utländska namn till anställningsintervju.« [Ibid., sid. 17.] En annan faktor som arbetsförmedlarna hänvisar till är att allt fler arbetsgivare kräver att de anställa ska vara »både en duktig yrkesman och bra på kundkontakter«. Men när invandrare generellt sorteras bort av detta skäl är det frågan om diskriminering. Arbetsförmedlarna hävdar att social kompetens inte hänger samman med etnicitet: »/.../ man kan varken koppla social kompetens till någon särskilt etnicitet eller säga att det finns en generell brist i social kompetens bland dem som har invandrat till Sverige.« [Ibid., sid. 17.]
En av studiens centrala slutsatser blir följaktligen:

Betonandet av social kompetens kan vara ett svepskäl för att sortera bort invandrare av andra, mer kontroversiella skäl, som att man föredrar att anställa svenskfödda personer. [Ibid., sid. 63.]

I studien ingår vidare intervjuer med personalrekryterare på tre större arbetsplatser i Umeå. Där finns få invandrare anställda, men hävdar att de eftersträvar etnisk mångfald.

De intervjuade högutbildade invandrarna har haft svårt att få jobb och de arbeten som de fått har ofta haft ett innehåll där deras kompetens inte alls har kommit till användning. De pekar på följande orsaker till utestängningen från arbetsmarknaden:

- De har svårt att få sina utbildningar accepterade och det är svårt att reda ut vilka utbildningar i Sverige som de skulle behöva gå för att komplettera sina tidigare utbildningar.
- Flera upplever att deras svenska inte duger på arbetsmarknaden.
- Flera hävdar att det finns en mängd fördomar mot invandrare bland arbetsgivare.
- Många invandrare är dessutom kritiska till arbetsförmedlingens roll och de kurser som ges där, en av de intervjuade kallar kurserna för »vuxendagis«.
- Sammantaget leder dessa svårigheter till att flera högutbildade invandrare tappar självförtroende och till sist ger upp helt.

Inom ramen för forskningsprojektet »Invandrades utbildning – yrkeskarriärer och livsformer«, vid Kulturgeografiska

institutionen vid Umeå universitet, finns ytterligare studier, utöver Helgessons, som berör situationen för högutbildade invandrare. Särkilt bör nämnas Johansson [1996] som ger stöd för tesen att maskerad diskriminering kan förekomma vid värdering av invandrade akademikers utbildning.

I Riksrevisionsverkets studie *Utländsk kompetens – ett resurstillskott till arbetsmarknaden* [1992] är utgångspunkten hur »utländsk yrkeskompetens« tas tillvara på den svenska arbetsmarknaden. I studien dras två slutsatser:

- Det ligger i näringslivets och hela samhällets intresse att den utländska kompetensen utnyttjas bättre.
- Tidsaspekten är av stor betydelse. Om övergången till den svenska arbetsmarknaden blir alltför lång uppstår utestängning. Möjligheten att få ett kvalificerat arbete avtar drastiskt efter 5–7 år i Sverige, därför är det viktigt att inslussningen inte drar ut på tiden.

Av Riksrevisionsverkets slutsatser följer att den bedömning som Högscoleverket utför av utländska högskoleexamenina är av stor vikt. Även SCB har deltagit i arbetet med att kartlägga värderingen av utländska examina. En gemensam slutsats är att det behövs ytterligare ansträngningar för att systematisera värderingarna av utländska utbildningsbevis- och betyg. Dessa två utvärderingar finns sammanfattade i en rapport från Integrationsverket, *Värdering av utländska högskoleutbildningar 1991–1998*. [Integrationsverket 2002b]

En aktuell studie inom samma forskningsfält är *Rätt man på fel plats – en studie av utlandsfödda akademiker som invandrat under 1990-talet*, skriven av Katarina Berggren och Abukar Omarson, [2001]. I studien undersöks arbetsmarknadssituationen för personer födda utanför EU- och EES-länderna. De studerande individerna är i åldrarna 26–45 år och har minst en treårig högskoleutbildning. Det totala urvalet av personer som fått svara på enkäten omfattade 6 922 personer födda utomlands och 1 449 personer födda i Sverige (för att få fram en jämförelsegrupp).

Författarna sammanfattar studien i följande två punkter:

- Andelen som har ett arbete är mycket lägre bland utlandsfödda än bland födda i Sverige. Vidare är andelen arbetslösa eller deltagare i arbetsmarknadspolitiska program betydligt högre bland utlandsfödda än bland födda i Sverige, 15 respektive 2 procent. Andelen studerande är också mycket högre bland utlandsfödda, 18 procent jämfört med 3 procent bland födda i Sverige.
- Det är betydligt ovanligare bland utlandsfödda att ha ett arbete som motsvarar den kunskapsnivå man inhämtar genom högskoleutbildning. Endast 39 procent av de utlandsfödda akademikerna har ett arbete som motsvarar deras

utbildningsnivå (vad som i studien kallas ett kvalificerat arbete) jämfört med hela 85 procent av dem som är födda i Sverige.

Ett intressant resultat i studien är att sannolikheten att ha ett kvalificerat arbete är större om den utländska utbildningen är helt jämförbar med motsvarande svensk utbildning än om utbildningen är delvis eller inte alls jämförbar.

Märkligt nog nämner studien inte alls hypotesen att etnisk diskriminering kan vara en förklaring till utestängning av högt utbildade invandrare på arbetsmarknaden. Särskilt med tanke på att de etniskt grundade klyftor som studien pekar ut stärker bevisen för att diskriminering förekommer (vi återkommer till detta!).

Arbetets organisering

En tidigare studie som fokuserar på diskriminering och etnisk segregation i arbetslivet är antologin *Arbetets etniska delning*, Schierup & Paulson [1994]. Den sociologiska forskargrupp som tagit fram studien har haft fokus på den delvis etniskt uppdelade arbetsfördelningen på Volvos Torslandafabrik. En slutsats i studien är att den institutionaliserade diskrimineringen håller kvar invandrare i maktlösa och ekonomiskt nedvärderade positioner. Att inte invandrades kompetens i arbetslivet erkänns medför att de blir kvar i monotona och förslitande arbetsuppgifter mycket längre än majoritetssvenskar som i regel byter arbete efter betydligt kortare tid. Här finns, enligt författarna, en förklaring till högre sjuktal bland invandrare. Vidare är rekrytering en nyckelfråga, enligt författarna. När rekrytering i ökande grad sker genom personliga rekommendationer och informella sociala nätverk blir nätverkens sammansättning viktig. När de informella nätverken tenderar att följa etniska linjer förstärks tendenser till etniska yrkesghetton. Arbetsledarna har en nyckelroll i dessa rekryteringsprocesser. Etnicitet handlar inte bara om skillnader, enligt författarna, utan också om makt, det vill säga vissa etniska grupperns dominans över andra grupper. Maktskillnader mellan invandrare och majoritetssvenskar kan yttra sig på olika sätt. Ett är att så gott som samtliga beslutsfattare i arbetslivet är majoritetssvenskar. Ett annat är att invandrare i mycket lägre grad än svenskar har tillgång till sådana nätverk genom vilket mycket av rekryteringen synes ske. Vissa fördomar hos förmännen tycks också spela en roll i och med att de i motsvarande grad inte ser (eller erkänner) invandrades kompetens. Intervjumaterialet ger stöd för tesen att fördomar och stereotypa föreställningar om invandrare påverkar arbetsplatsens organisering och arbetsdelning.

Augustsson [1996] hävdar visserligen att dessa fördomar inte alltid bygger på en fientlig inställning, men även icke-fientliga fördomar kan få till resultat att etnisk diskriminering uppstår.

Augustssons resultat kan sättas i relation till forskning om institutionell diskriminering i bland annat England. Forskningen visar att avsikten av diskriminera är av underordnad betydelse i relation till dess resultat. Det viktigaste är därför det konkreta utfallet av handlingsmönster, värderingar och normer på arbetsplatsen som dels gör det möjligt att diskriminerande värderingar kommer till uttryck, dels tillåter att vissa grupper favoriseras under det att andra diskrimineras.

Schierup, Ålund & Paulsson [i Schierup & Paulsson, 1994] sammanfattar olika möjliga förklaringar till etnisk dequalificering i arbetslivet, det vill säga att invandrades kompetens inte ses eller räknas:

- Sociala nätverk kan vara etniskt specifika.
- Invandrargruppen var dåligt representerad i företagets maktstruktur på mellannivå, de flesta arbetsledare tillhörde gruppen majoritetssvenskar.
- Fördomar, stereotypa föreställningar inverkar på kompetensbedömning och rekrytering.
- Lågkonjunkturer kan skärpa tendenserna till dequalificering av invandrare.

Därutöver nämner författarna tre andra förekommande förklaringseser, som de dock själva förhåller sig kritiska till [ibid.]:

- En sådan vanlig förklaring är att invandrare i genomsnitt har sämre kunskaper i svenska språket än personer födda i Sverige. När det gäller industriarbeten påpekar emellertid författarna att finska är ett språk som helt skiljer sig från svenska och att många finnar har haft svårt att lära sig svenska, ändå rankas gruppen finska män högt vid rekryteringar.
- En annan vanlig förklaring är att invandrare skulle sakna adekvat utbildning för svenska industriförhållanden. Denna förklaring avfärdas av författarna. En av studiens empiriska undersökningar visar att jugoslaviska män låg högst både vad det gällde allmän utbildning och yrkesutbildning med inriktning mot verkstadsindustrin, ändå återfanns de mer sällan i kvalificerade arbeten jämfört med svensk- eller finskfödda män.
- En tredje vanlig förklaring är att den svenska industrikulturen skulle skilja sig från andra länders, främst genom betoningen på samverkan och grupporganisation, och därmed missgynna arbetskraft från andra länder. Författarna hävdar att deras intervjuer snarare pekar på det motsatta. Flera av de jugoslaviska arbetarna var missnöjda med företagets auktoritet.

tära arbetsstil, de önskade följaktligen mer av samverkan och grupporganisation.

Boken ger också intressanta exempel på hur kön och etnicitet påverkar arbetsvillkoren inom Volvo. I sina bidrag i antologin *Arbetets etniska delning* analyserar Britz [1994], Knocke [1994] och Ålund [1994] samspelet mellan kön- och etnicitetsbaserade hierarkier vilka ger invandrade kvinnor en plats på arbetsorganisationens botten. Trots dessa strukturella hinder visar författarna att kvinnornas strategier i vardagen ger uttryck för både handlingskraft och initiativ.

Vilka diskrimineras?

Oavsett rapporternas perspektivval eller empiriska grundvar finns det en entydig bild om vilka individer, grupper eller nationaliteter som oftast blir föremål för diskriminerande handlingar, trakasserier och rasistiska påhopp. Invandrare från länder utanför Europa och särskilt från den s.k. tredje världen löper största risk att bli diskriminerade. Utanförskapet relateras till en föreställning om kulturoolikhet som i relation till invandrade personer har kommit att representera ett oöverstigit hinder för att komma in i på arbetsmarknaden. Trots den kritik som många forskare har riktat mot begreppet »kulturellt avstånd« – se t.ex. de los Reyes [1998, 2001], Mattsson [2001] och Tesfahuney [1998] – finns det fortfarande en föreställning om att invandrare från »avlägsna kulturer« har särskilda svårigheter att uppfylla sociala och kompetensmässiga krav i det svenska arbetslivet.

Fenotypiska drag, i synnerhet mörkt hår och mörk hudfärg, som associeras till en icke-svensk bakgrund är enligt många forskare motiv till att många diskrimineras, se t.ex. Knocke [2000], Schröder [1999], Arai [2000] m.fl. Även ett utländskt efternamn har liknande konsekvenser. Detta är en uppfattning som delas av såväl arbetssökande som arbetsförmedlare.

Nästan hälften (44,1 procent) av dem som är födda utomlands tror att deras hudfärg, hårfärg och namn avsevärt (hög och viss grad) påverkat deras möjligheter att få arbete. Samtidigt anger 20,7 procent att de har låtit bli att söka ett arbete på grund av sin utländska bakgrund enligt Arai, Regner och Schröder [1999, sid. 48]. Som det framgått tidigare i rapporten delas dessa uppfattningar inte sällan av rekryterare och personalansvariga.

Diskriminering eller kompetenskillnader?

Kunskapsläget beträffande diskriminering av invandrare i arbetslivet visar att frågan till stor del handlar om hur man ska bedöma diskrimineringseffekter i relation till eventuella kompetensbrister hos invandrare jämfört med det svenska arbetslivets krav. Denna forskning baseras på jämförande analyser av egenskaper och omständigheter som skiljer den utländska arbetskraften från den infödda. Forskningen ger rikligt med empiriskt underlag som visar att det saknas saklig grund för att behandla individer med utländsk bakgrund som en enhetlig grupp. Samtidigt visar pågående forskning att diskriminerande handlingar med största sannolikhet svarar för en ansevärd del av de skillnader som finns mellan utlandsfödda och svenskfödda personer i arbetslivet. Sammanfattningsvis kan man konstatera att trots många kunskapsluckor finns det idag tillräckligt belägg för att hävda att diskriminering förekommer, indikationer om vilka personer som diskrimineras och även om vilka som diskrimineras.

Diskriminering inom skolvärlden

Enligt etnologen Annick Sjögren är den svenska skolan en institution präglad av en strävan efter språklig och värdemässig homogenitet. Trots uttalade intentioner om att arbeta utifrån en gemensam värdegrund som tar vara på elevernas kunskaper och erfarenheter är det majoritetssamhällets uppfattningar som väger tyngst i skolvärlden. Ur detta perspektiv associeras invandrarstatusen automatiskt med ett social och kunskapsmässigt underläge. Därmed den kompensatoriska inställning som är kännetecknande för det svenska skolsystemet:

Den svenska skolpolitiken är kompensatorisk, ett drag den har gemensamt med skolsystemen i de flesta välfärdstaterna. Normen förblir det svenska och följaktligen uppfattas avvikelser som brister vilka behöver kompenseras. [Bigestam & Sjögren 2001, sid. 11].

Aina Bigestam och Annick Sjögren är redaktörer för antologin *Lyssna – Interkulturella perspektiv på multietniska skolmiljöer* [2001] som belyser svårigheter och möjligheter med en interkulturell undervisning. Utgångspunkten för antologins författare är att skolan måste ge en chans till mångfaldens barn genom att öppna sig för de erfarenheter och kunskaper som elever och föräldrar kan tillföra.

Skolsvårigheter eller diskriminerande attityder?

En inblick i den etniska diskrimineringens inre strukturer inom skolvärlden ger studien *Invandrarbakgrund eller skolsvårigheter* av Pirjo Lahdenperä [1997]. Lahdenperä analyserar åtgärdsprogram för elever med invandrarbakgrund och kommer till slutsatsen att:

Benämningen invandrarelev eller elev med invandrarbakgrund är en diskriminerande kategorisering, dysfunktionell i praktisk-pedagogiska sammanhang. Vid upprättandet av t.ex. åtgärdsprogram, försvårar användningen av denna benämning den kontextuella och interkulturella uppfattningar om skolsvårigheter eftersom begreppet antyder att orsakerna till problemen ligger i elevens förflutna och själva invandringen till Sverige. [Lahdenperä 1997, sid. 164].

Den mångkulturella skolan och lärarnas attityder

En vanlig förekommande uppfattning är att unga människor bör informeras om rasismen och skolas in i en människosyn där allas lika rätt respekteras. Det finns dock undersökningar som visar att elever med invandrarbakgrund ofta känner sig utsatta i skolan och att de upplever trakasserier från lärarna. En undersökning om lärarnas förhållningssätt till den mångkulturella skolan visade att majoriteten av de tillfrågade lärare uttalade sig positivt om undervisningen av elever med olika etnisk och kulturell bakgrund. Även om uttalade rasistiska åsikter var sällsynta visade undersökningen att 41 procent av lärarna instämde helt eller delvis med påståendet att vissa kulturer är så olika den svenska att människor från dessa kulturer inte kan anpassa sig till det svenska samhället. Mer än var fjärde lärare ansåg att islam är ett hot mot västerländska landvinningar och nästan hälften tog avstånd från en liberalisering av invandrings- och flyktingpolitiken [Ds 1998:35, sid. 35].

Attitydundersökningar har kritiserats av många forskare därför att de förstärker uppfattningar om en oproblematiserad »dem« i kontrast till en självklar »vi«, se t.ex. Tesfahuney [1998]. Icke desto mindre ger undersökningen ovan en bild av hur känslor av främlingskap och tillhörighet ger sig tillkänna redan i skolvärlden.

Etnisk uppdelade identiteter i skolvärlden

Diskriminerande mekanismer inom skolvärldens analyseras även i *En skola för andra – Minoritetslevers upplevelser av arbets- och livsvillkor i grundskolan*, skriven av Ing-Marie Parszyk [1999]. Studiens syfte är att belysa minoritetslevers existentiella villkor i skolan. Det empiriska underlaget består av intervjuer med 32 minoritetslever från låg-, mellan- och högstadiet i sammanlagt nio olika skolor. Sex av skolorna finns i en invandrantät småstad med i huvudsak assyriska/syrianska

elever, medan de tre andra representerar typiska storstadsförorter.

Parszyk sätter fingret på mekanismer och beteenden, både bland »svenska« elever och lärare, som skapar etnisk diskriminering, men som ofta inte syns på ytan. Parszyk pekar bland annat på det ofta bristande intresset från svenska klasskamrater för minoritetselevernans »hemkulturer«. I några fall blir dock den etniska diskrimineringen mer tydlig, Parszyk konstaterar att en återkommande uppfattning bland minoritetseleverna är att svenska ungdomar »ogillar muslimer«. Den kulturella uppdelning som skapats av normer och beteendemönster påverkar minoritetselevernans självbild:

De flesta av de intervjuade högstadieläverna framhåller noga att de är invandrare, vilket onekligen kan tolkas som att de tilldelats en stämpel och vet sin plats i skolan. Ungdomarnas ibland trotsiga utsagor kan också tydas som att användandet av begreppet invandrare kan ses som ett tecken på stolthet. Man vill inte skygga för svenska kamraters fördomar. Samtidigt inser minoritetsungdomarna sitt begränsade utrymme i den svenska skolan. [Parszyk 1999, sid. 182.]

Särskilt subtil och osynlig är, enligt Parszyk, lärarnas diskriminerande attityder gentemot minoritetselever:

Ständigt återkommer minoritetseleverna också till det osynliga som styr hur lärarna behandlar dem i skolan. Man känner med läraren även om de inte säger någonting att de inte gillar invandrare. Liknande yttranden kom från flera ungdomar som sa att lärare inte tycker om muslimer. /.../ Något osynligt finns bakom lärarens beteende, vilket kommer till uttryck i att de är besvärade av minoritetselevernans frågor och blundar för att svenska elever tar för sig i undervisningen. Eleverna känner sig osäkra. Språket i relation till kamrater är tydligare och det immanenta tycks vara lättare att klä i ord. [Ibid., sid. 183.]

För Parszyk blir underlåtelsen hos lärarna att aktivt stävja etnisk uppdelning en form av diskriminering:

De svenska kamraternas tysta avståndstagande genom att hålla sig för sig själva på lektionerna är inte enbart tecken på kamraternas inställning. Sanktionerat av läraren, som inte ingriper för att uppmuntra kommunikation mellan elevgrupperna, kan detta ses som ytterligare ett exempel på det osynliga i lärarens pedagogik. [Ibid., sid. 183.]

Parszyk kallar den dolda etnisk diskriminering som en form av »osynlig rasism«.

En konsekvens av den är att » /.../ ungdomarna anar fientlighet utan att kunna bemöta den. Människor vänder dem ryggen helt oförklarligt.« [Ibid., sid. 189.] Eller som en av de intervjuade i studien uttrycker det: »när man inte ser i ansiktet.« [Ibid., sid. 189.]

Likartade slutsatser finns vidare hos Hedin [1995].

Skolbetyg i invandratäta skolor

I studien »Etnisk segregation i skolan – effekter på ungdomars betyg och övergång till gymnasieskolan« gör Helen Dryler [2001] en jämförelse mellan elever som lämnade grundskolans årskurs 9 åren 1990 och 1991 med dem som lämnade grundskolan sju år senare, det vill säga 1997. Utgångspunkten är skillnaderna mellan »invandratäta« skolor och skolor med en liten andel elever med invandrarbakgrund (distinktionen baseras på föräldrarnas födelseland). Det empiriska datamaterialet har tagits fram av SCB och består för åren 1990/1991 av 48 870 elever och för 1997 av 64 588 elever.

För de elever som lämnade grundskolan 1990/1991 gällde följande:

- Betygsgenomsnittet var något lägre i skolor där många elever kom från invandrarfamiljer i jämförelse med skolor där få elever hade utländsk bakgrund.
- Samtidigt fanns det en klar överrisk att få ofullständiga eller mycket låga betyg i invandratäta skolor.
- Trots det sämre utgångsläget läste eleverna i de invandrarrika skolorna oftare än andra vidare på teoretiska gymnasielinjer.

Vid den andra empiriska undersökningen, 1997, noterades flera positiva förändringar:

- Elevernas genomsnittsbetyg påverkades inte längre negativt av att gå i en invandratät skola.
- Risken för att få låga eller ofullständiga betyg var visserligen fortfarande något högre i invandratäta skolor, men den hade minskat.
- Fortfarande var det fler elever från de invandratäta skolorna än från andra skolor som fortsatte att studera på teoretiska gymnasielinjer.

Drylers sammanfattande slutsats av studien lyder som följer:

Vi ser inga alarmerande tecken som tyder på att utvecklingen för barnen i utbildningshänseende i de invandrarrika skolorna varit sämre än vad den varit i andra skolor under 1990-talet. Istället

visar den sammantagna bilden snarare motsatsen, en tendens till att de invandrarrika och invandrarglesa skolornas effekt på elevers skolframgång närmast sig varandra under de studerade åren.« [Dryler 2001, sid. 350.]

Avslutningsvis gör emellertid Dryler en reservation i form av en retorisk fråga:

Möjligen skulle den bild vi här presenterar, som inte tyder på några stora skillnader i utbildningsframgång mellan barn från skolor med skilda etniska sammansättningar, modifieras om möjligheten att få ett arbete eller vara vid god hälsa är sämre i invandrarrika områden än vad den är i invandrarglesa. [Ibid., sid. 350.]

Sammanfattningsvis ger ändå Dryler en positiv bild av skolsituationen i invandratäta skolor, några starka belägg för förekomsten av etnisk diskriminering finns inte. Flera andra rapporter ger stöd för denna tes. Similä [1994] visar att barn till invandrare lika ofta som andra går igenom en 3- eller 4-årig gymnasielinje eller tar en högskoleexamen. Enligt Lindmark [1998] och Arai, Schröder & Vilhelmsson [2000] är den sammantagna bilden när det gäller betygsnivåer att personer födda i Sverige, där antingen en av föräldrarna eller båda föräldrarna är födda utanför Sverige, uppnår lika höga eller högre betyg både i genomsnitt och i flera enskilda ämnen jämfört med personer där båda föräldrarna är födda i Sverige.

Andra studier ger emellertid en något dystrare lägesbeskrivning. Enligt tidigare nämnda Parszyk [1999] tror minoritets-elever att lärarna ger dem lägre betyg än andra. Några studier visar att ungdomar med invandrarbakgrund är överrepresenterade när det gäller låga matematikbetyg [Lindmark, 1998; Arai, Schröder & Vilhelmsson, 2000] eller i lägre grad studerar vidare i gymnasieskolan [Similä, 1994].

En slutsats som är möjlig att dra är att etnisk diskriminering och rasism förekommer i skolan och är högst kännbar för eleverna, men att detta inte förefaller att ge något starkt utslag på studieresultat.

Bilden av tredje världen i svenska läroböcker

Ett mycket stort antal studier behandlar bilden av tredje världen eller specifika länder i tredje världen i svenska läroböcker, skönlitteratur, film etc. Ämnena blottlägger ideologiproduktion som skapar rasistiska föreställningar och därmed underblåsar etnisk diskriminering. Det är dock inte utrymme här för att göra en utförlig beskrivning av alla dessa studier. Två förtjänar

dock särskilt att nämnas. Först och främst avhandlingen »*De Andra*« – *Afrikaner i svenska pedagogiska texter (1768–1965)*, av Luis Ajagán-Lester [2000]. I avhandlingen analyseras och granskas läroböcker och med en rad citat ger författaren belägg för en rasistisk inställning. Så här skrev exempelvis Almqvist om »negern« 1886:

De äro i mycket som barn: de älska att styra ut sig med grannlåt, äro häftiga i alla sina själsrörelser, så att de i glädje hoppa, dansa och sjunga, i sorg åter skrika och tjuta, rifva af sig håret och rulla sig på marken; de äro de i allmänhet godsynta, men i högre grad opålitliga, lögnaktiga samt oförsämnda tiggare, äfven furstarne och kungarne. [Almqvist 1886 citerad i Ajagán-Lester, L. 2000, sid. 107.]

Men som Luis Ajagán-Lester belägger fortsätter fördomar att spridas även i mer moderna skolläroböcker, även om textinnehållet ofta är mer subtilt. På följande sätt graderas exempelvis olika religioner i en lärobok från 1944:

På en lägre religiös ståndpunkt befinner sig buddaisterna i östra Asien (över 600 mill.) samt bramadyrkarna i Främre Indien (över 200 mill.). Lägst stå schamanisterna med sin tro på onda andar, som bindas genom trollformler, och fetysdyrkarna, som uppfatta vilket föremål som helst som gudomens säte. [Ibid., sid. 167.]

Den andra studien som bör omnämnas är *Världens ålder – Om rasism, människans godhet och livets mening*, av Lasse Berg [1994]. En av utgångspunkterna är hur tredje världen beskrivits i reseskildringar och skönlitteratur. Även Berg kan med många citat påvisa förekomsten av systematisk rasism.

Tidskriften *KRUT* (Kritisk utbildningstidskrift) nr 105/2002 är ett temanummer om den bild skolan ger av människor med olika etnisk bakgrund. I flera artiklar behandlas de bilder som förmedlas i läroböcker, men också i undervisningen i stort. I artikeln »Den koloniala baksmällan – Afrikabilden i våra läromedel« påvisar Mai Palmberg [2002] att omedvetna fördomar ofta kryper in i texterna. Hon hävdar bland annat att »styrkan, kreativiteten i afrikanska samhällen sällan kommer fram«. Den strukturella rasismen lever sålunda kvar. Mai Palmberg [1987] har vidare givit ut en mer utförlig skildring av läroböckernas Afrikabilder i *Afrika i skolböckerna: gamla fördomar och nya*. En central fråga är dessutom förekomsten av eventuell anti-semitism i skolundervisning, Stéphane Bruchfeld har mer än andra verkat för att läroböcker och undervisning ger en fullständig bild av anti-semitismen. Se till exempel Bruchfeld, [1998].

Diskriminerande bilder i media

Samhällets ideologiska hegemoni ger avtryck i form av etnisk diskriminering inte bara i skolan utan också i media, inte minst nyhetsrapportering. En rad studier behandlar dessa fenomen. En rad forskningsrapporter behandlar synen på invandrare (den andre) i media. En genomgående slutsats är att media producerar och befäster stereotyper av invandrare och olika etniska grupper. Den mest utförliga rapporten på detta tema är avhandlingen *Nyheter från gränsen – tre studier i nyhetsjournalistik om invandrare, flyktingar och rasistiskt våld* (under publicering), av Ylva Brune. En av delstudierna i avhandlingen handlar om hur massmedia konstruerar »flyktinginvandrare« och »invandrarkillar«. Brune har även publicerat studien *Stereotyper i förvandling – svensk nyhetsjournalistik om invandrare och flyktingar*, [2000] och artikeln *Tårögda flickor och kusliga män* [1998].

I Integrationsverkets rapport *Integrationsbilder – medier och allmänhet om integration* [2002] ligger fokus på hur medier och allmänhet ser på hinder för integrationspolitiken och på integrationspolitikens följder. Frågan om etnisk diskriminering står dock inte i fokus.

Bilden av förorten

Mediabildden av förorter och dess invånare har varit i centrum för ett projekt som Riksantikvarieämbetet och Integrationsverket drev inom ramen för Storstadssatsningen. Avsikten med projektet är att analysera hur negativa föreställningar om förorter och dess invånare förmedlas genom media. Urban Eriksson, Irene Molina och Per Markku Ristilampi [2002] som ansvarar för rapporten *Miljonprogram och media. Föreställningar om människor och förorter* lyfter fram relationen mellan en stigmatiserande bild och diskriminering när de konstaterar att:

Det har i Sverige skett en stigmatisering av invandrare som ständigt resulterar i negativa konsekvenser för invandrade personer och deras barn, särskilt för den som har kommit från utomeuropeiska länder. Det finns gott om exempel på diskriminerande handlingar på arbetsmarknaden, på bostadsmarknaden, inom politik, inom rättsväsendet i nöjeslivet etc där just sådana stigmatiserande förenklingar används som argument. Samma sak gäller för hela bostadsområden. Vissa platser i Sverige har skildrats som problematiska, kriminellt belastade, farliga men även exotiska, färgglada, livliga etc. Både de negativa och de positiva stigmatiseringar tenderar dock att särskilja dessa platser från resten av den urbana strukturen och övriga samhället.« [Eriksson, Molina och Ristilammi 2002 sid. 103].

Se även Molinas m.fl. [2000] studie *Kulturens plats – maktens rum* som presenterar en rad problematiserande texter om hur identitet, kategoriseringar och maktutövande knyts till platser och rum.

Mediebilder av ungdomar

Anna Bredström [2002] analyserar i »Rasifierade ungdomar och mediadiskurser« de argument som förekommer i debatten om kring »invandrar/e/ungdom« och könsrelaterade frågor.

Utgångspunkten är den av media kallad »Rissne våldtäkten« där en ung tjej blev sexuellt utnyttjad av en grupp unga män, i slutet av januari år 2000. Händelsen blev startpunkten för en intensiv debatt kring »invandarmän/killar« och »kvinnosyn« som också kom att gälla frågan om unga »invandarmän« och kriminalitet på ett mer generellt plan.

Direkt efter händelsen i Rissne ställs frågan »Varför våldtar unga pojkar?«. De första dagarna, innan pojkarnas etniska tillhörighet var känd för allmänheten, hänvisas det främst till en psykologisk diskurs. Det hävdas exempelvis att »killarna saknar respekt och förståelse för andra människor /.../ unga killar som begår våldtäkter har ingen empati och ingen förståelse för andra människors lidande (Expressen 31 januari 2000)« och att det är »jag-svaga killar som faller för grupptricket (Aftonbladet 4 februari 2000)« och att »[p]ojkarna lider av både dålig självkänsla och ett kvinnoförakt. De saknar oftast trygga, vuxna människor omkring sig och har inga vuxna förebilder (Dagens Nyheter 1 februari 2000)«. Efter en knapp vecka (och strax efter det att det nationalistiska partiet Sverigedemokraterna spridit rasistiska flygblad med pojkarnas namn och etniska bakgrund) meddelar kammaråklagare Anders Sundholm att »alla har invandrarbakgrund (Göteborgs Posten 4 februari

2000)« . Därefter tar argumenten om orsaken en ny riktning. Svenska Dagbladet skriver att »kanske den strulige kommer från en osäker miljö med skilda föräldrar och annat trassel, eller att han eller hon har föräldrar som har svårt att hjälpa den unge integreras i samhället, kanske på grund av att de är invandrare (Svenska Dagbladet 11 februari 2000)«. Andra hänvisar mer direkt till den etniska tillhörigheten och lägger skulden på killarnas »kulturella arv« med »nedlåtande kvinnosyn och hederstankar«(Bredström 2002 sid. 185).

Bredström anknyter till postkoloniala teorier och rasistiska representationer av »den svarta mannens aggressiva sexualitet« som har varit ett centralt element i legitimeringen av Europas brutala kolonisering av Afrika.

Muslimerna i media

Efter terrordådet den 11 september 2001 i USA har uppmärksamheten av hur muslimer behandlas i medier fått stort utrymme. Orsaken har varit att en risken för att islamofobi sprids som en oönskad konsekvens av det nya globala kriget mot terrorism. En förstudie i frågan har tagits fram av Marina Ghersetti och Anna Levin vid Institutionen för journalistik och masskommunikation i Göteborg. [Ghersetti, M. & Levin, A. 2002]. En del av resultaten finns även redovisade på hemsidan www.quickresponse.nu:

En av skribenterna till förstudien *Muslimerna och islam i svenska nyhetsmedier*, Anna Levin, hävdar på hemsidan att »journalister ofta vill bredda bilden av islam men ändå lätt faller in i stereotypa beskrivningar«. I förstudien finns en bred genomgång av vad Aftonbladet och Dagens Nyheter skrev om islam under den första månaden efter terrorattacken den 11 september 2001. Materialet omfattar 503 artiklar, varav 62 procent har nyhetskaraktär.

Nästan två tredjedelar av artiklarna handlar om krigförande islamistiska grupper, rasism mot muslimer eller religionens betydelse för terrorattackerna. En särskild analys har gjorts av 534 bilder med anknytning till islam som de båda tidningarna publicerade under samma period, knappt två tredjedelar av bilderna kan associeras till krig och våldshandlingar.

En intressant studie i sammanhanget är »Den muslimska faran – om mediebilderna av islam«, av Håkan Hvitfelt [1998]. Efter att ha granskat behandlingen av islam i svenska nyhetsinslag på TV under perioden 1991–1995 konstaterar Hvitfelt att islam mest uppmärksammas i samband med krig och terrorism. De konkreta frågor som fick störst uppmärksamhet var

inbördeskriget i Libanon och kidnappningar som tillskrivits olika muslimska grupper:

Muslimer är fanatiska. Det påpekas ofta när det är muslimer som begår våldsamheter och brott att de just är muslimer; något som medierna inte gör med kristna. En del av påståendena om islam eller muslimska grupper är sanna, andra kan diskuteras, en stor del är missvisande, inte så få är falska. Men en minsta gemensam nämnare är att det som medierna uppmärksammar vanligen är negativt i någon bemärkelse. [Hvitfelt 1998, sid. 75–76.]

Hvitfelt analyserar särskilt hur tv:s nyhetsprogram behandlar muslimska kvinnor:

Kvinnans ställning framställs nästan undantagslöst som underordnad; för det mesta framhålls att hon är starkt förtryckt.« [Ibid., sid. 75.]

Några problematiska drag som lyfts fram i rapporten är att muslimer framställs som känslöstyrda, att starkt troende muslimer framställs som farliga och att muslimska länder buntas ihop. Anna Levin säger att även artiklar som börjar med inledningar om att terror och islam inte är samma sak kan landa i stereotyper.

Ytterligare en rapport har skrivits av Åke Sander, docent i religionsvetenskap vid Göteborgs universitet. Rapporten är gjord på uppdrag av EU-kommissionen och näringslivsdepartementet. Enligt rapporten upplever muslimer att de beskrivs som negativa stereotyper. De tycker också att det är ett problem att de betraktas som en enhetlig grupp, trots att de kommer från vitt skilda delar av världen. (Rapporten kommer att publiceras av Universitet i Göteborg, Centrum-KIM, under år 2002.)

Elisabet Gerle [1999] har i studien *Mångkulturalism för vem?* analyserat den svenska mediedebatten om muslimska och kristna friskolor. Hon konstaterar att skepticismen gentemot de muslimska friskolorna varit betydligt större än gentemot de kristna, något som i sin tur tyder på en etnocentrisk och rasistisk föreställningsvärd. Se även Gerles studie *Mångkulturalismer och skola?* [2000].

För ytterligare studier på temat se antologin *Mörk magi i vita medier. Svensk nyhetsjournalistik om invandrare, flyktingar och rasism* [1998] red. Ylva Brune. Se även Catomeris [1998], *JMG-granskaren* [1998], Löwander [1998a], Löwander [1998b], Löwander [1997], Brune [1996], Asp & Weibull [1996] och Hultén [1988].

Rättsväsendet

Forskning om förhållningssätt till diskriminering, rasism och etniskt relaterade brott inom rättsväsendet är ytterst sällsynt. 1996 tillsatte regeringen en arbetsgrupp med uppgift att föreslå åtgärder för att motverka och förebygga rasistiskt och annat etniskt relaterat våld.

Problembilden

Arbetsgruppens rapport *Rasistiskt och främlingsfientligt våld* [Ds 1998:35] lyfter fram rättsväsendets betydelse och fastslår att:

Det bör ställas högre krav på rättsväsendet att använda existerande lagstiftning effektivare i bekämpningen av den rasistiska och främlingsfientliga brottsligheten. Det är inte i första hand det materiella regelverket som måste förändras för att åstadkomma en bättre och effektivare hantering inom rättsväsendet av brottslighet med rasistiska och främlingsfientliga inslag. Det krävs däremot att rättsväsendets aktörer bättre utnyttjar de möjligheter som lagstiftningen erbjuder. En ökad kunskap behövs således inom hela rättsväsendet om gällande lagstiftning liksom om den kontext som brottsligheten i fråga begås i. [Ds 1998:35 sid. 273.]

Arbetsgruppen betonar polisens roll när det gäller bekämpningen av rasistisk och främlingsfientlig våld samt behovet av samverkan mellan olika myndigheter och organisationer. Arbetsgruppen föreslår ett antal åtgärder inom ett rad områden:

- En brottsdefinition som inkluderar alla brottsbalksbrott där det förekommer rasistiska och främlingsfientliga motiv.
- En heltäckande statistik och förbättrade dokumentationsrutiner

- Information riktad till närpoliserna om den typ av brottlighet riktade till invandrare och andra minoritetsgrupper. Polisens roll i att förebygga denna typ av brott.
- Viktigt att åklagaren i stämningsansökan anger rasistiska och främlingsfientliga motiv när sådana förekommer
- Domstolarna ska i domskälet motivera sin bedömning av brott med rasistiska och främlingsfientliga inslag. Det bör vara obligatoriskt att i domslutet ange om straffskärpningsregel i 29 kap 2§ 7 brottsbalken tillämpas [Ibid. sid.293–295.]

Vittnesmål som nonchaleras

Arbetsgruppens problembild och föreslagna åtgärder bör ses mot bakgrund av uppgifter som i olika sammanhang visar på allvarliga brister i polisens bemötande av invandrare och personer med invandrarbakgrund. Följande citat från underlagsstudien till Wingborg [1999b] ger en fingervisning:

»Polisen betraktar oss som tjuvar. Vi är dömda på förhand. Flera som har lägenheter i det här huset hävdar att vi »stör«. Nu kommer vi antagligen att åka. Polisen vill inte ens lyssna på vad vi har att säga. Våra uppfattningar är ointressanta.«

Intervju med företrädare för Marockanska Vänskapsförbundet i Stockholm, en förening som vid intervjutillfället höll på att förlora kontraktet på sin lokal. [Wingborg 1999b, sid. 17.]

»Polisen tar får givet att vi är ohederliga. Bland domare och jurister är attityden lika nedslående. De tar för givet att vi är kvinnodiskriminerare bara för att våra hustrur bär slöja.«

Intervju med styrelserepresentant i somalisk förening i Skärholmen.« [Ibid., sid. 25.]

Ovanstående intervjuцитat är bara två av många vittnesmål om hur polis och företrädare för rättsväsendet behandlar flyktingar, invandrare och etniska minoriteter. Det är uppseendeväckande att så litet av dessa erfarenheter gett avtryck i den akademiska forskningen. De rapporter som existerar om etnisk diskriminering inom polis och rättsväsende handlar om upplevd diskriminering (se särskild rubrik) i övrigt är avsaknaden av forskning massiv.

Fallet Vålberg

Ett undantag är Rantakeisu med flera [2000], en studie som med rasistiska trakasserier i Vålberg som utgångspunkt synlig-

gör rättsväsendets behandling av »invandrare«. I Rantakeisus utförliga intervjuer med poliser och en distriktsåklagare framgår att dessa försöker att bortförklara och bagatellisera det systematiska våld som riktats mot en flyktingfamilj i samhället (och dessutom mot flera flyktingar under lång tid, framkommer det av studien). Framför allt vägrar polis och åklagare att klassificera våldet som rasistiskt.

Av studien framgår också att polisen systematiskt nonchaletrade anmälningar från trakasserade flyktingar. Så här berättar en av flyktingarna som försökt ta kontakt med polisen:

Man kan inte till exempel gå och handla på affär. Man är rädd /.../ Dom bara väntar att göra någonting. Man kunde inte sova så bra. Man bara tänker, dom kan komma, dom kan göra så. Några gånger jag ringde till polisen men dom bara säger, vi kommer, vi kommer, dom kommer på morgonen, dom kommer inte (dvs. polisen dök aldrig upp).« [Rantakeisu 2000, sid. 60.]

Rantakeisus upplysande studie till trots är det bara att konstatera att det inom detta forskningsfält finns ett stort behov av fördjupad svensk forskning. Det är också uppenbart att svensk forskning härvidlag hamnat på efterkälken jämfört med forskning i framför allt Storbritannien och USA.

Etnisk diskriminering – brott i Sverige

När det gäller brott mot etnisk diskriminering sker fortlöpande sammanställningar av BRÅ (Brottsförebyggande rådet). Enligt den senaste sammanställningen av Pettersson [2002] gjordes 2001 sammantaget 218 anmälningar av brott under rubriceringen olaga diskriminering (§ 9). Av dessa anmälningar gick inte ett enda till åtal och endast ett till strafföreläggande. Övriga ärenden lades ned, ofta med motiveringen att »brott ej kunnat styrkas«. Tendensen under de senaste tio åren är att allt fler anmäler olaga diskriminering – men det ökande antalet anmälningar har inte gett något som helst utslag i form av fler strafförelägganden och domar. Fortsätter denna utvecklingen finns stor risk för att människor anser att det är meningslöst att anmäla diskrimineringsbrott. (Under § 9 behandlas diskriminering både på grund av etnicitet och sexuell läggning, av statistiken framgår därför inte med säkerhet hur många av de anmälda brotten som handlar om etnicitet. Det är olyckligt att den etniskt grundade diskrimineringen inte tydligt kan särskiljas.)

Tendensen är likadan om utgångspunkten är de ärenden om diskriminering som handläggs av DO (Ombudsmannen mot

etnisk diskriminering). Även när det gäller dessa anmälningar har endast ett fåtal blivit föremål för rättslig prövning. Av dessa fall har de flesta slutat med förlikning. Problemet med detta förfarande är att förlikningen inte leder till att konflikten får en slutlig prövning. I värsta fall bidrar förlikningen till att skapa dimridåer kring den etniska diskrimineringen. Dessutom kan återkommande förlikning leda till ett spridande av uppfattningen att det går att köpa sig fri från etnisk diskriminering.

Hatbrott

I rapporten *Hatbrott – En uppföljning av rättsväsendets insatser*, BRÅ, 2002:9, behandlas så kallade hatbrott, det vill säga ett samlingsbegrepp för rasistiska och homofobiska brott. Kännetecknande för hatbrotten kan sägas vara att de utgör ett angrepp på de mänskliga rättigheterna och strider mot grundläggande samhällsvärderingar om alla människors lika värde. En kärnpunkt är att hatbrotten är en form av kollektiva brott, ett brott mot en person med mörk hudfärg leder till att rädslan ökar bland alla med mörk hudfärg etc.

År 2000 anmäldes enligt Säkerhetspolisen omkring 4 300 hatbrott, en fördubbling jämfört med år 1997. Hatbrotten kunde i sin tur delas upp i »rasistiska/främlingsfientliga brott: 2 635, homofobiska brott: 155, Vit maktbrott av typ propagandaspridning och användning av symboler: 1 494«. [BRÅ 2002: 9, sid. 19.]

Endast åtta procent av dessa anmälda brott ledde till åtal. I rapporten riktar BRÅ kritik mot en rad myndigheter för att försumma bevakningen av hatbrott. Så här beskriver exempelvis BRÅ ett vanligt agerande från åklagare:

Ett tydligt exempel på hur åklagarens åberopanden påverkar rättens prövning är en misshandel som förstärks med rasistiska tillmälen. I vissa fall åtalas för både misshandel och förolämpning. Åklagaren har då i de allra flesta fall inte åberopat någon straffskärpning, eftersom de rasistiska tillmälena rubriceras som ett eget brott.« [Ibid., sid. 28.]

Utifrån rapporten kommer BRÅ med ett antal förslag för att förstärka bevakningen av hatbrott. I likhet med tidigare undersökningar (se ovan Ds 1998:35) betonar rapporten de institutionella faktorernas betydelse när det gäller att bekämpa och förebygga detta typ av brott. Bland annat påpekas det att rättsväsendet måste bli bättre på att uppmärksamma hatbrotten och att kunskapen om hatbrottsligheten behöver bli bättre. Mot bakgrund av rapportens resultat föreslås vidare att straff-

skärpningsgrunden bör tillämpas i större utsträckning och att samverkan med minoritetsorganisationer bör öka. Ytterligare studier om hatbrott, framför allt brott som riktats mot homosexuella, har skrivits av Eva Tiby. Se särskilt Tiby, [2000].

Oroande uppgifter om hatbrott återfinns vidare i SÄPO:s rapport *Brottslighet kopplad till rikets inre säkerhet* [2002]. Enligt rapporten har det organiserade nazistiska våldet riktat mot invandrare minskat – men istället har antalet brott som är kopplade till främlingsfientlighet och begås av »vanliga« medborgare ökat under år 2001. Detta tyder på att rasistiska hatbrott långt ifrån alltid är politiskt organiserade, utan en betydligt mer spridd företeelse.

Erfarenheter av diskriminering

Flera forskningsrapporter tyder på att personer födda i Afrika och muslimer är utsatta för mer etnisk diskriminering än andra. Arbetsmarknadsstatistik visar också personer som invandrat från länder i Afrika har missgynnats mer än andra grupper på svensk arbetsmarknad. Mot denna bakgrund är studien *Afrikaner och svensk arbetsmarknad*, av Kitimbwa Sabuni, Inyang Eyoma och Lena Sawyer [2001] av speciellt intresse. Det centrala empiriska materialet i studien utgörs av tolv intervjuer med personer som i studien benämns »afrikaner«. Samtliga är födda i ett afrikanskt land söder om Sahara. Studien innefattar alltså inte nordafrikaner som enligt författarna kommer från ett »annat kulturellt område«. De frågor som behandlas är »hur de får jobb, vilka åsikter de har om varför afrikaner har svårigheter att hitta sysselsättning och vilka erfarenheter de själva har av arbetssökande och arbete«.

Enligt studien omtalar många av de intervjuade att de blivit »utsatta för diskriminering« – framför allt i »arbetsrelaterade situationer«. Ännu mer uppseendeväckande är att alla intervjuade tog upp »diskriminering« som svar på frågan: »Afrikaner som grupp erfar en hög nivå av arbetslöshet – vad tror du är skälet till det?« Sammantaget visar studien att afrikaner är underrepresenterade i arbetslivet och att de helt är utestängda från vissa arbetsplatser – ofta de med mer kvalificerade jobb

När det gäller orsaken till diskriminering hävdade de intervjuade att det främst berodde på att de är »afrikaner«, några hävdade också att de diskriminerades därför att de är »muslimer«. Däremot, hävdar författarna, kan diskriminering inte förklaras med hur afrikaner klarar sitt arbete:

Oviljan att anställa afrikaner kan inte förklaras med att de skulle klara sig sämre i arbetet än andra. I de fall då personalansvariga har förstahandserfarenheter av afrikaner i arbetslivet är deras generella uppfattning positiv. Det finns inga skillnader mellan

afrikaner och övriga i arbetsstyrkan som är relevant för hur arbetet sköts. Därför är diskriminering av vägande betydelse för att förklara afrikaners bristande arbetsmarknadsanknytning.« [Sabuni m.fl. 2001, sid. 24.]

Författarna kommenterar resultatet att afrikaner som grupp utsätts för diskriminering på följande sätt:

Att personer utsätts för diskriminering på grund av att de är afrikaner är förbryllande eftersom Afrika varken är en etnicitet eller kultur, utan en hel kontinent. Diskrimineringen tycks baserad på raskarakteriseringar och att människor från olika kulturer, nationaliteter och etniciteter grupperas efter fysiska egenskaper såsom mörk hudfärg eller klädval.« [Ibid., sid. 24.]

Enligt studien utgör fördomar, ibland i subtila och ibland i påtagliga former, en betydande del av intervjupersonernas uppfattning om varför de själva och andra afrikaner haft svårigheter med att finna arbete och om varför de, i den mån de har jobb, främst arbetar inom underkvalificerade, lågavlönade serviceyrken.

Även personaladministratörerna har intervjuats i studien *Afrikaner och svensk arbetsmarknad*. Urvalet består av 102 företag och offentliga arbetsplatser i hela Sverige, med minst 200 anställda. Personaladministratörernas bild överensstämmer med den bild som finns bland personer födda i Afrika. De flesta påstår visserligen att de själva är beredda att anställa afrikaner (76 procent av de offentliganställda och 73 procent av de privatanställda svarade att de skulle vilja se fler afrikaner på sina arbetsplatser), däremot tror flera att det är svårt för afrikaner att få arbete på grund av att andra arbetsgivare diskriminerar och missgynnar dem. Hela 82 procent hävdar att diskriminering »ofta förekommer vid tillsättningar«. Nästan två femtedelar var också övertygade om att afrikaner är mer diskriminerade än andra invandrargrupper.

Närmare bestämt anger personaladministratörerna följande skäl till att de tror att afrikaner blir utstötta på arbetsmarknaden:

- Folk är väldigt trångsynta och är tveksamma på grund av att de har en annan hudfärg.
- Afrikaner är synligare och avviker mer än andra invandrare och folk är rädda för det.
- Det kan finnas brist på kompetens.
- De kommer från en helt annan kultur
- De har svårt med språket och deras utbildningar är inte så täckande som det krävs.
- De skiljer sig från oss. De ser mer exotiska ut.

De flesta personalansvariga tror att diskriminering ofta förekommer vid tillsättningar av lediga tjänster i Sverige. Det finns en viss övervikt för den privata sektorn där 90 procent trodde att diskriminering förekommer mot 74 procent i offentliga sektorn. Ingen trodde att diskriminering aldrig förekommer.

Personer födda i Afrika återfinns, enligt studien, oftare inom den privata sektorn än inom den offentliga. Rapportförfattarna drar slutsatsen att de offentliga arbetsgivarna är dåliga på att ta sitt samhällsansvar, de är särskilda dåliga på att ha en personalstyrka som speglar befolkningssammansättningen i stort.

Diskriminerande myndigheter

Flera av de intervjuade i ovan nämnda studier ger särskilda vittnesmål om att de utsatts för diskriminering av arbetsförmedlare. Så här berättar exempelvis Safia, en kvinna i trettioårsåldern från Somalia bosatt i Sverige sedan tre år:

Handläggaren sorterade ut de jobb hon trodde att jag inte skulle vilja ha som en beslöjad somalisk kvinna – hon tog ifrån mig min makt att bestämma själv över vilken sorts jobb jag skulle kunna tänka mig att ansöka om. Jag blev inte frågad om jag skulle kunna tänka mig att jobba som personlig assistent för en man. [Ibid., sid. 24.]

Istället för att Safia blev sedd som en individ och tillfrågad om vilken form av miljö hon skulle vilja arbeta i och hur hennes religiösa tro kan tänkas styra hennes val av arbete, fattar handläggaren besluten åt henne. Rapportförfattarna kommenterar:

Det här mötet är ett exempel på några av de svårigheter som kan och brukar uppstå när handläggare saknar kompetens för att arbeta med varierande populationer och när de ser på arbetsökarna som medlemmar av en etnisk och kulturell grupp, istället för som enskilda individer. /.../ Upplevelsen av att ha blivit bemött på ett kränkande sätt kan påverka en människas känsla av självförtroende, stolthet och samhörighet med Sverige, det i sin tur kan ha återverkningar på deras tillvägagångssätt och motivation att söka och behålla arbeten. [Ibid., sid. 24.]

En annan av de intervjuade, Fatima som efter att ha arbetat tjugo år som sekreterare på ett sjukhus förlorade sitt arbete och därefter deltagit i en kurs för att öka sin sociala kompetens, berättar att hon börjar må alltmer dåligt:

När jag började jobba var jag stark, men efter allt det som hände knäcktes jag psykiskt. Jag föll ihop och kunde varken sova eller sluta gråta«. [Ibid., sid. 24.]

Enligt studien utgör fördomar, ibland i subtila och ibland i påtagliga former, en betydande del av intervjupersonernas uppfattning om varför de själva och andra afrikaner haft svårigheter med att finna arbete och om varför de, i den mån de har jobb, främst arbetar inom underkvalificerade, lågavlönade serviceyrken.

»Det är inte jag som diskriminerar«

Ytterligare en dimension av den etniska diskrimineringen belyses av Refik Seners [2001] studie *Röster om mångfald*. De personer han intervjuar – tolv arbetsledare, personalhandläggare och arbetsförmedlare i Stockholmsområdet – anser genomgående att etnisk diskriminering fortfarande är ett stort problem på arbetsmarknaden. Samtidigt hävdar de intervjuade att den direkta diskrimineringen allt oftare ersatts med indirekt och mer subtil diskriminering. Hur detta ska tolkas beskrivs på följande sätt:

I enskilda samtal med arbetsförmedlarna tar arbetsgivarna numera öppet avstånd från etnisk diskriminering men hänvisar till »grabbarna på golvet« eller till »kundernas reaktioner«, när de motiverar ett avslag till en meriterande sökande med utländsk bakgrund. Även en del irrelevanta språkrav som »felfri svenska, flytande svenska« och krav på »svensk social kompetens« används i vissa fall i diskriminerande syfte.« [citerat ur Integrationsverket 2001, sid. 126.]

Om förskjutningen från öppen diskriminering till indirekt och subtil diskriminering stämmer – Seners empiriska underlag är för litet för att dra någon generell slutsats – kommer det bli svårare att motverka diskriminering med hjälp av lagen mot etnisk diskriminering. En konsekvens är att det då också behövs andra åtgärder, framför allt förändringar av normer och regelsystem i syfte att förhindra och förebygga etnisk diskriminering.

En intressant slutsats i Sener [2001] är att etnisk diskriminering leder till att personer med utländsk bakgrund ibland avstår från att söka arbete för att skydda sig mot att bli diskriminerade.

Upplevd diskriminering

En väg att studera etnisk diskriminering är att sätta fokus på »upplevelsen« av diskriminering. Anders Lange, professor vid CEIFO har haft upplevelser av diskriminering som utgångspunkt för sin forskning. I strikt bemärkelse har dock Lange inte i första hand undersökt upplevd diskriminering, utan rapporter om personer som utsatts för kränkande bemötande och behandling. Om invandrare har råkat ut för sådan kränkande behandling har slutsatsen dragits att det handlar om fall av etnisk diskriminering/rasism.

Under perioden 1994–1998 har Lange, på uppdrag av Ombudsmannen mot etnisk diskriminering, genomfört fyra undersökningar. Under denna tidsperiod har sammantaget 4 402 immigranter med ursprung i 19 länder fått svara på ett batteri av frågor. Materialet har därefter bearbetats av SCB. Langes forskning finns publicerad i en rad rapporter, men två av dem tar ett samlat grepp över undersökningarna under hela tidsperioden 1994–1998 [Lange, 1999, Lange, 2000].

Langes studier visar att upplevelsorna av etnisk diskriminering inte genomgått några större förändringar under den undersökta perioden. Det betyder i sin tur att de olika studierna kan slås samman, vilket ger ett starkare statistiskt underlag för andra slutsatser (däremot har enkätfrågorna något förändrats mellan de olika undersökningarna, vilket betyder att de inte är fullständigt jämförbara).

Lange har ställt frågor om upplevelsen av etnisk diskriminering vid sjutton olika situationer:

- ej fått sökt jobb,
- förbigången på arbetet,
- trakasserier i arbetet,
- illa behandling på arbetsförmedling,
- nekad lägenhet/hus,
- illa behandlad i skolan,
- trakasserier av grannar,
- hot, trakasserier på gatan mm,
- utsatt för våld/brott,
- ej insläppt på restaurang,
- ej fått lån/kredit,
- illa behandling i affär,
- ej insläppt i affär,
- illa behandling på försäkringskassan,
- illa behandling av polis,
- illa behandling inom sjukvården,
- illa behandling av socialtjänsten.

Langes inledande slutsats är att upplevelsorna av diskriminering är »skrämmande, även om man reserverar sig för feltolk-

ningar, överkänslighet, överdrifter med mera« [Lange 2000, sid. 92].

När förekomsten av olika former av upplevd diskriminering jämförs dras nästa fundamentala slutsats: »/.../ den mest intensiva diskrimineringen upplevs i samband med att man söker arbete« [Lange 2000, sid. 94]. Hela 33 procent av de personer som ingått i Langes undersökningar uppger att de inte fått ett arbete som de sökt på grund av etnisk diskriminering.

Även på en annan punkt finns emellertid en lika hög andel av upplevd etnisk diskriminering. 33 procent av personerna i undersökningarna uppger att de utsatts för hot eller trakasserier på offentlig plats. Även detta är en alarmerande siffra.

Därefter följer upplevd diskriminering enligt följande skala: 26 procent anser att de blivit utsatta för trakasserier i arbetet, 19 procent anser att de blivit trakasserade av grannar, 18 procent anser att de blivit illa behandlade i skolan, 18 procent anser att det blivit förbigångna i arbetet och 16 procent anser att de blivit illa behandlade på arbetsförmedlingen.

De minst vanliga formerna av upplevd etnisk diskriminering är att inte ha blivit insläppt i affär (2 procent), att ha blivit utsatt för våld/brott (7 procent) samt att inte fått lån eller kredit (12 procent).

Lange delar in de olika formerna för upplevd diskriminering i områdena diskriminering i arbetslivet, diskriminering vid kontakter med myndigheter med mera och diskriminering på publika arenor. Utifrån den indelningen visar Lange att det finns stora variationer i upplevd diskriminering beroende på ursprungsland. Upplevelsen av diskriminering i arbetslivet är vanligast bland personer födda i Afrika. Andra som ofta upplever denna diskriminering är i ordningsföljd personer födda i Iran, Etiopien och Irak. De som mest sällan upplevt diskriminering i arbetslivet är personer födda i Danmark, Finland, Jugoslavien, Indien och Vietnam.

Enligt Langes statistik rapporterar oftare invandrade män att de blivit utsatta för etnisk diskriminering i arbetslivet än invandrade kvinnor, undantaget gäller kvinnor födda i Kina och Vietnam, dessa grupper är dock små och det statistiska underlaget därför bristfälligt.

Upplevd diskriminering i kontakten med myndigheter är vanligast bland övriga afrikaner (etiopier utgör en egen kategori i statistiken, därav benämningen), därefter följer personer födda i Iran, Turkiet, Etiopien och Irak. Minst vanlig är denna upplevelse av diskriminering bland personer födda i Danmark, Finland, Polen, Kina och Thailand.

Även upplevd diskriminering på publika arenor är vanligast inom gruppen övriga afrikaner. Därefter följer personer födda i Iran, Etiopien, Turkiet, övriga Latinamerika (chilenare utgör

en egen kategori i statistiken, därav benämningen) och Chile. Minst vanlig är denna upplevelse av diskriminering bland personer födda i Danmark, Finland, Polen, Jugoslavien och Vietnam [Lange, 2000].

Den sammantagna bilden av upplevd diskriminering, där alla faktorer vägs samman, visar att den mest utsatta gruppen är personer födda i övriga Afrika, därefter kommer personer födda i Iran, Etiopien, Turkiet och övriga Latinamerika. Minst utsatta är personer födda i Danmark, Finland, Polen, Jugoslavien och Vietnam.

Att personer födda i Danmark och Finland upplever en relativt liten grad av etnisk diskriminering är inte förvånande, främlingsfientlighet och rasism riktar sig framför allt mot utomnordiska och utomeuropeiska invandrare. Däremot är det överraskande att personer födda i Kina och Vietnam anger att de upplever betydligt mindre diskriminering än personer födda i Afrika, Latinamerika eller i ett arabland. Lange har ingen förklaring till denna skillnad [Lange, 2000].

Upplevd diskriminering är emellertid inte enbart en företeelse bland utomeuropeiska invandrare, slår Lange fast i en annan studie [Lange, 1999]. I den pekar han bland annat på att grekiska män är en grupp som särskilt ofta anser att de inte fått arbete på grund av sin etniska tillhörighet.

När det gäller upplevelsen av diskriminering i arbetslivet rapporterar både de med hög utbildning och de med låg utbildning att de upplevde mer diskriminering än de med medelhög utbildning (sambandet är därmed U-format). Män rapporterar om mer diskriminering än kvinnor och de som bor i storstad känner sig mer diskriminerade än de som bor på annat håll. Vistelsetiden i Sverige har inte någon effekt på rapporterad diskriminering.

När det gäller upplevd diskriminering i kontakt med myndigheter förefaller ålder vid undersökningstillfället, kön samt ålder vid ankomsten till Sverige att sakna betydelse. Beträffande upplevd diskriminering på publika arenor har ålder, utbildning eller ålder vid ankomsten inte någon större betydelse. De yngre rapporterar något mer diskriminering än de äldre, män mer än kvinnor och de som är bosatta i storstadsområdena mer än de som är bosatta i andra delar av landet.

Lange påvisar också vissa särarter beroende på ursprungsland, bland annat hävdar han att de chilensare som var yngre vid ankomsten till Sverige rapporterar »markant« mera diskriminering än de som var äldre vid ankomsten [Lange, 2000].

I summeringen understryker Lange återigen de stora skillnaderna i upplevd diskriminering beroende på ursprungsland:

Det är viktigt att understryka att i samtliga tre domäner [upplevd

diskriminering i arbetslivet, i kontakten med myndigheter och på publika arenor, författarnas anmärkning] framträder tillhörighet till de arton etniska/nationella/övriga kategorierna som den »starkaste« faktorn. Detta kan uttryckas på så sätt att när inverkan från de övriga kännetecknen hålls under statistisk kontroll, är grupp tillhörighet den egenskap som bäst »förutsäger« skillnaderna i upplevd diskriminering inom de tre domänerna. Samma sak gäller måttet på total upplevd diskriminering.« [Lange 2000, sid. 104]

När det gäller förtroendet för myndigheterna uppvisar Langes studier stora variationer mellan personer från olika ursprungsländer. Sålunda hyser endast 21 procent av personer födda i Iran och 33 procent av personer födda i Chile förtroende för arbetsförmedlingen, medan 61 procent av personerna födda i Libanon och 48 procent av dem som är födda i Irak hyser förtroende för arbetsförmedlingen.

Däremot finns inget tydligt samband mellan i vilken omfattning en invandrargrupp (med samma ursprungsland) är arbetslösa och huruvida de har förtroende för arbetsförmedlingen. Det är följaktligen inte säkert att »negativa« besked på arbetsförmedlingen leder till att förtroendet minskar. Eller omvänt, även inom vissa invandrargrupper där relativt många har fått arbeten genom arbetsförmedlingen kan förtroendet vara lågt. (För utgångspunkter till alternativ arbetsförmedling, se Carling med flera, [2001].)

I ytterligare en rapport har Lange undersökt förekomsten av etnisk diskriminering bland samer [Lange, 1998]. Resultaten överensstämmer i stora drag med den upplevda diskrimineringen bland invandrare. Av de 372 samer som svarat på undersökningens frågor uppger var tredje att de under det senaste året blivit utsatta för nedsättande tillmälen som »lappjävel« eller liknande, var femte uppger att han eller hon blivit förolämpad eller trakasserad i arbetslivet och var sjätte uppger att de blivit utsatta för hot, förolämpningar eller trakasserier på offentlig plats. Sammantaget är männen mera utsatta än kvinnorna, framförallt i Norrbottens län.

En slutsats av Langes studie av upplevd diskriminering bland samer är att etnisk diskriminering förekommer inte bara bland invandrargrupper utan även bland andra etniska minoritetsgrupper. Det betyder i sin tur att lång vistelsetid i Sverige och att invandrare förvandlas till andra-, tredje- eller fjärdegenerations invandrare inte är någon garanti för att den etniska diskrimineringen kommer att upphöra.

Rasism i Sverige

En annan fråga i Langes studier gäller huruvida personerna i undersökningarna anser att Sverige i »åtminstone viss mån är rasistiskt«. Totalt sett instämmer 66 procent av de tillfrågade i påståendet att Sverige är åtminstone i viss mån rasistiskt.

Ett intressant faktum är att uppfattningen att Sverige i viss mån är rasistiskt skiljer sig markant mellan personer med olika ursprungsländer. De som oftast anser att Sverige i viss mån är rasistiskt är personer födda i Indien (78 procent), Finland (77 procent), Chile (75 procent), Grekland (75 procent) och Thailand (73 procent). De som mest sällan anser att Sverige i viss mån är rasistiskt är personer födda i Irak (38 procent), Libanon (47 procent), araber (51 procent), Jugoslavien (59 procent och Afrika (64 procent).

Utöver Langes rapporter finns en rad studier om hur rasism kan bemötas och bekämpas. De studier som särskilt kan rekommenderas är de som är skrivna av Heléne Lööw, Anna-Lena Lodenius och Stieg Larsson. Se särskilt i Lööw [2001, 2000, 1997 och 1990], dessutom Lodenius [1999, 1997a och 1997b], Larsson & Lodenius [1994] samt Larsson & Ekman [2001]. En spännande studie om att bemöta främlingsfientlighet och rasism är Lema [1996], för vidare studier på samma tema se även Wahlström [2001] och Högberg [2000]. En studie som handlar om hur man kan förebygga rasism och etnisk diskriminering i grannskapet i ett litet samhälle är Sander [1999]. För att förebygga etnisk diskriminering och rasism på Europainivå, se Wrench [1996].

I två studier av Integrationsverket analyseras rasismens och den etniska diskrimineringens följder. I studien *Utanför demokratin? – Marginaliseringens politiska konsekvenser*, skriven av Magnus Dahlstedt, [2000] är utgångspunkten deltagandet i politiken med anledning av det minskande valdeltagandet bland invandrare. Antologin *Törnrosalandet – om tillhörighet och utanförskap* [Integrationsverket 2001b] innehåller flera bidrag om diskriminering och rasism.

Diskriminering och stigmatisering

Benägenheten att tolka utanförskap och särbehandling som effekt av diskriminering är långt ifrån självklar bland invandrare. Det tycks också finnas en vilja att förneka och förtränga att man har blivit utsatt för diskriminering. I studien *Invandrare och tjänsteman* [de los Reyes 1997] visas nästan genomgående en stark motvilja att tolka särbehandling och även kränkande attityder som diskriminering. Undersökningen visar även att en viktig anledning till detta var att toleransen för att

bli särbehandlad, förbigången eller trakasserad var hög. Tröskeln är hög och många är beredda att acceptera olika grader av särbehandling utan att betrakta det som diskriminering.

Diskriminering brukar alltför ofta kopplas till individuella egenskaper. Förnekandet av diskrimineringen kan därför även ses som ett sätt att undvika den stigmatisering som kan förknippas med rollen som diskriminerad. Att erkänna att man har blivit diskriminerad kan upplevas som skamligt eller degraderande. I likhet med andra typer av diskriminering och särbehandling, som till exempel den som sker på basis av kön eller på grund av funktionshinder, finns det en tendens hos den utsatta individen att uppleva diskrimineringen som resultat av egna brister och tillkortakommanden. Bakom viljan att förneka rollen som diskriminerad finns det därför inte sällan en implicit acceptans av diskrimineringsmekanismer och internaliseringen av rollen som »den andre«.

Individernas förnekande kan också vara kopplat till omgivningens uttalade eller outtalade acceptans för olika former av kränkande särbehandling eller trakasserier. Den etniska ordningen utgör i sådana fall en outtalad hierarki som inte ifrågasätts i praktiken. Individen riskerar i sådana fall att utsättas för en dubbel kränkning, dels av förövaren och dels av en accepterande omgivning.

Kön och etnisk diskriminering

Analysen som fokuserar på intersektionen (samspelet) mellan kön- och etnisk diskriminering har inte varit ett prioriterat forskningsområde i Sverige. Jämställdhetsforskningen har i regel förbiset den etniska differentieringen och den traditionella invandrarforskningen har karakteriserats av en påfallande könsblindhet. Forskare som har sin utgångspunkt i ett intersektionalitetsperspektiv lyfter fram hur den simultana effekten av klass, kön och etniska kategoriseringar skapar underordning och förtryck i dagens samhälle. I boken *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige* [de los Reyes, Molina & Mulinari 2002], presenteras en rad teoretiska utgångspunkter och empiriska exempel om ett perspektiv som integrerar klass, kön och etnisk baserat förtryck.

Jämställdhet och etnisk diskriminering

Avsaknaden av ett etnicitetsperspektiv är särskilt påtaglig i jämställdhetsarbetet. Även om rätt till egen försörjning sedan länge varit en central jämställdhetsfråga sätts den sällan i relation till den diskriminering som hindrar kvinnor särskilt från utomeuropeiska länder från att få jobb och uppnå ekonomisk oberoende.

Forskningen har visat hur kön och etnisk diskriminering samverkar inom vitt skilda samhällsarenor. Arbetssökande kvinnor med invandrarbakgrund, oavsett utbildning och arbetslivserfarenheter, hänvisas till åtgärder som i stället för att förbättra deras chanser på arbetsmarknaden binder dem till traditionella kvinnouppgifter (sömnad och matlagning) eller till klassiska kvinnoyrken (t.ex. inom vården) [Thomsson 2002]. En underliggande föreställning är att invandrade kvinnor inte uppfyller det moderna arbetslivets krav på yrkeskunskap och inte behärskar sociala koder.

Förutfattade meningar om att kvinnorna hindras av sina män från att engagera sig i arbetslivet eller i föreningsverksamhet förekommer ofta. Ett annat uttryck för dessa föreställningar är att kvinnorna förväntas vilja vara hemma för att ta hand om sina barn och äldre anhöriga i högre grad än svenskfödda kvinnor [Johansson 2000]. En uppfattning som i förlängningen leder till att tillgången på välfärdstjänster är lägre i invandratäta områden än den genomsnittliga.

Kvinnors (och mäns) rätt att inte diskrimineras på grund av etniskt ursprung, nationalitet eller hudfärg är en fråga som ofta förbises i jämställdhetssammanhang. I en sammanställning av regeringens jämställdhetsinsatser under perioden mellan 2000– mars 2002 framgår det att merparten av jämställdhetsarbetet inte tar hänsyn till den etniska differentieringen och inte heller till situationer där både könsdiskriminering och etnisk diskriminering interagerar. Förekomsten av rasism och etnisk diskriminering gör behovet av en integrerad syn på kön- och etnisk diskriminering till en viktig fråga för forskare och praktiker.

Forskning om kön, etnicitet och jämställdhet behandlas även i ytterligare studier, [de los Reyes 1998, 2001], [de los Reyes & Molina 2002] [Mulinari 2002], [Thomsson 2002], [Knocke 1986, 1994] samt [Knocke & Ålund 1993].

Somaliska och irakiska kvinnors erfarenheter av diskriminering

Det finns inom forskningen en rad exempel som belyser hur kvinnors utsatthet påverkas av invandrarstatus och könstillhörighet. I Wingborg [1998] intervjuas kvinnor som invandrat till Sverige från Somalia och Irak. De intervjuade kvinnorna är samtliga utan sysselsättning, antingen beroende på att de är arbetslösa eller utanför arbetskraften.

Kvinnorna med somaliskt ursprung får frågan varför de tror att så många kvinnor inom deras etniska grupp saknar arbete. (Intervjuaren lämnar inga alternativa svarsalternativ utan kvinnorna får fritt formulera sina svar.) Några av de vanliga svaren är följande:

- En återkommande förklaring är att den somaliska gruppen har ytterst få sociala kontakter »in i det svenska samhället«. Flera av de intervjuade hävdar att kontakter är avgörande för att få jobb och att det »inte hjälper att besöka arbetsförmedlingen«.
- Nästan samtliga intervjuade som har sökt ett arbete uppger att arbetsgivaren blivit skeptiska till dem på grund av att de saknar svenskt medborgarskap. Flera hävdar också att det

»bara är somalier« som får denna typ av frågor av arbetsgivare när de söker arbeten. Det är dock svårt att visa att arbetsgivarna fäster vikt vid medborgarskap bara för att de frågar arbetsökande somalier om medborgarskap.

- Några berättar att de aldrig besökt ett kontor och därför också varit rädda för att besöka arbetsförmedlingar och postkontor i Sverige.
- Ett vanligt men överraskande svar på frågan varför många somalier befinner sig utanför arbetsmarknaden är att »Somalia har blivit helt förstört«, »det finns inget kvar av vårt land« etc. Tanken hos de intervjuade förefaller att vara att människor som kommer från svåra förhållanden också ofta får det svårt i det land som de kommer till.
- Flera av kvinnorna har en viss arbetslivserfarenhet från Somalia – de flesta av dessa har arbetat med småskaligt jordbruk och handel (i butiker, med gatuförsäljning etc.). Många av de intervjuade hävdar dock att denna typ av arbeten inte finns i Sverige, att hela den svenska arbetsmarknaden ser dramatiskt annorlunda ut än den i Somalia och att de därför inte har nytta av sin tidigare arbetslivserfarenhet.
- Flera av kvinnorna från Somalia säger att de och deras familjer inte har möjlighet att starta egna företag, främst därför att de inte har tillgång till något grundkapital.
- Nästan alla de intervjuade menar att invandrare från Somalia är diskriminerade på den svenska arbetsmarknaden och i samhället i stort. Diskrimineringen kommer, enligt de intervjuade, inte bara från »svenskar« utan också från »andra invandrargrupper«. [Wingborg 1998, sid. 24.]

I stort sett alla av de intervjuade kvinnorna hänvisar specifikt till att de upplever sig som diskriminerade av det svenska samhället. Notabelt är också att flera andra förklaringar som de lämnar till att de har svårt att få arbete också kan handla om diskriminering, exempelvis bemötandet från svenska myndigheter och svårigheten att erhålla svenskt medborgarskap.

När kvinnorna med ursprung i Somalia får följdfrågor om diskriminering nämner de särskilt ofta etnisk diskriminering på grund av att de bär slöja. Så här berättar tre av kvinnorna:

- »En somalisk väninna till mig fick ett praktikjobb inom äldreomsorgen i Danderyd. Efter praktiktidens slut blev hon erbjuden en fast anställning av föreståndaren. Villkoret var dock att hon slutade att använda slöja i arbetet. Anhöriga till patienterna hade klagat på att hon använde slöja. Eftersom hon inte ville sluta att bära slöja fick hon inte arbetet.«
- »Jag kunde få en ALU-tjänst som elevassistent på en skola. Men jag fick reda på att eleverna kanske inte skulle uppskatta om jag bar slöja, därför tackade jag nej till erbjudandet.«

- »Jag har hört talas om ett städbolag som anställer invandrar-kvinnor. Men det är inget för mig. De tillåter inte niqab (en form av slöja, vår anm.) i arbetet.« [Ibid., sid. 26.]

De intervjuade kvinnorna från Irak har en större variationsbredd i svaren än kvinnorna från Somalia. Men även dessa kvinnor pekar genomgående på upplevelsen av diskriminering. De anser att den förekommer både på ett individuellt plan, exempelvis i form av att de blir bortsorterade i rekryteringsprocesser i arbetslivet, men också i form av strukturer som missgynnar dem – utbildning förbättrar inte deras position, de får inte räkna utbildning från Irak som en merit etc.

Könsperspektivets etniska blindhet och stigmatisering av invandrare

Sedan 1970-talet har invandrarnas – kvinnors och mäns – förhållningssätt gentemot jämställdhet varit ett återkommande tema när skillnader mellan den svenskfödda och utlandsfödda befolkningen diskuteras. Många forskare har uppmärksammat hur debatten om hedersmord, patriarkaliska familjer och »utsatta flickors« situation har öppnat dörren för en diskurs som i media och bland myndigheter placerar invandrare utanför (den svenska) jämställdhetens gränser. Svenskhet har därmed kommit att associeras till ett land och till en kultur som erbjuder en unik frizon från könsförtrycket [de los Reyes & Molina 2002].

Avsaknaden av forskning som integrerar ett kön och etnicitetsperspektiv har medfört att vi saknar viktig kunskap om hur den etniska diskrimineringen ökar kvinnors utsatthet. T.ex. har frågan om hur olika former av manlig överordning samarbetar för att vidmakthålla kontrollen över kvinnorna inte fått gehör bland jämställdhetsförespråkare. Inte heller har forskarsamhället intresserat sig för att skaffa kunskap om den utsatthet som härrör från diskriminerande strukturer i arbetslivet, rättväsendet, skolvärlden, inom välfärdsinstitutioner m.m.

Olikhet och diskriminering

Förekomsten av diskriminerande attityder, handlingar och avsikter har som nödvändig utgångspunkt en föreställning om att människor »är olika« och att denna olikhet kan avläsas som etnisk tillhörighet, nationalitet eller fenotypiska drag. Därmed blir diskriminering i huvudsak en fråga om attityder och individuella handlingar mellan aktörer vars position och möjligheter, vare sig man är offer eller förövare, varken ifrågasätts eller problematiseras. Ytterligare en följd av detta är att materiella omständigheter, maktpositioner, ideologiska ställningstaganden och institutionella villkor som bidrar till att skapa och vidmakthålla olikheter mellan människor och grupper av människor sällan blir föremål för diskussion. Däremot är etiska ställningstaganden (människovärdet ska respekteras), ekonomiska resonemang (diskriminering innebär ett slöseri med resurser för individen och samhället) eller till och med pragmatiska argument (jag har ingenting mot invandrare men mina kunder är inte mogna för dem än) vanligt förekommande när diskriminering förs på tal.

Under de senaste åren har en rad forskare i Sverige ifrågasatt premisserna för ett etnicitetsperspektiv som tar olikheter mellan olika grupper för givna. Utgångspunkten är att etniska olikheter konstrueras utifrån en maktstruktur som särskiljer individer och grupper av individer i föreställda etniska identiteter som konstrueras i analogi med klass och kön.

Diskriminering på etnisk basis har blivit en bestående del av arbetsmarknadsstrukturer, arbetets organisering och samhällslivets olika områden. Materiellt kan vi konstatera att förekomsten av diskriminering resulterar i ett systematiskt underläge i arbetslivet, i boendet, i politiken. Vi kan också se diskrimineringens effekter i den kränkande särbehandling som invandrade personer kan utsättas för inom rättsväsende och välfärdsinstitutioner. Därtill kan vi konstatera diskrimineringens effekter när det gäller olika gruppers trygghet, tillhörighet

och berättigande i samhället. Men diskrimineringen skapas också diskursivt, det vill säga genom berättelser och sätt att tala om invandrare som dels särskiljer dem som grupp och dels definierar gruppen som underlägsen. Det är i denna konstruktion av invandrare som de (underlägsna) andra som vi kan finna den ideologiska legitimitet som möjliggör förekomsten av diskriminering i vardagen, i rutiner, värderingar och normer hos helt vanliga människor.

Mångfald och diskriminering

Olikhetsskapandet är enligt de los Reyes som har skrivit boken *Mångfald och differentiering* [2001], en förutsättning för diskriminering. Det är en del i konstruktionen av en idealiserad svenskhet som legitimerar rådande ojämlikhet i etniska relationer. När det gäller konstruktionen av invandrare som »den andre« identifierar författaren tre fält där diskursen om etnisk olikhet utformas och institutionaliseras: Kompetens, organisationskultur och jämställdhet. Inom dessa fält blir olikheter mellan »svenskar« och »invandrare« till en normaliserad praxis och till en tolkningsram att förhålla sig till individer och grupper. Dessa etniska markörer har stor betydelse för såväl utestängning som underordning i arbetslivet.

Samtidigt som invandrarnas kulturella olikhet definieras inom dessa områden, skapas en bild av svenskhet som en norm och som en överordnad position inom en maktstruktur. Diskursen skapar således inte bara olikheter utan även en rangordning. Anonymisering och nedvärdering blir outhärliga instrument för att skapa skillnad men även för att konstruera en berättelse som bekräftar föreställningar av svensk överlägsenhet. Diskursen om kulturella olikheter som manifesteras i relation till kompetens i arbetslivet, organisationskulturen eller jämställdhet mellan kvinnor och män är uttryck för en social praxis som etablerar hierarkier och återskapar en rangordning mellan överordnad/svensk och underordnad/invandrare. Makten att utforma diskursen har förbehållits den svenska offentligheten och det är kanske detta, diskursens ensidiga konstruktion, som tydligast illustrerar underordningen av »de andra«.

Det finns även andra etniska markörer som kategoriserar och skapar olikheter. Att kodifiera kompetens, organisationskultur och jämställdhet i etniska termer sätter dock ljuset på strategiska aspekter i dagens arbetsorganisationer genom att markera värderingar och prioriteringar för morgondagens arbetsliv. Det är just dessa strategiska aspekter som kommer att bli avgörande i en situation då det inte bara är arbetskraftbristen som framkallar en öppnare attityd och jämlika villkor för alla oavsett kön eller etnisk bakgrund

»Kompetensbrist«, »kulturellt avstånd« och konstruktionen av den andra

Katarina Mattsons avhandling *(O)likhetens geografier* [2001] är en diskursanalytisk granskning av det författaren kallar »kompetensbristdiskursen« som framförs bland annat i Brommé, Bäcklund, Lundh & Ohlsson, *Varför sitter »brassen« på bänken? eller Varför har invandrarna så svårt att få jobb?* [1996] och i Brommé, Bäcklund, *S-märkt* [1998]. Mattsson analyserar följderna av att betrakta de egenskaper och kompetenser som idag efterfrågas i arbetslivet som kultur- och Sverigespecifika. Hon menar att kompetensbristdiskursen använts för att flytta undan frågan om etnisk diskriminering från den politiska dagordningen. Hon hävdar vidare att de generaliserade skildringarna av Sverigespecifikt humankapital som »något som svenskar självklart har och ickevästerländska invandrare självklart inte har« utgår från »kulturrasistiska antaganden« därför att försöken att precisera teorins innehåll antingen blir intetsägande eller ett uttryck för stereotypa föreställningar om svenskhet. En annan central karakteristik av kompetensbristdiskursen är enligt Mattsson att den är kulturessentialistisk, det »Sverigespecifika framställs som oåtkomligt för de Andra« oavsett hur långt tid man har varit i Sverige.

Det är en paradox och motsättning inom kompetensbristdiskursen att å ena sidan sägs personliga egenskaper vara högt värderade på dagens arbetsmarknad och rekryteringen anses vara individualiserad. Å andra sidan antas att kompetensen har blivit mer kulturellt färgad och att invandrare kollektivt saknar en rad viktiga egenskaper. I diskursen finns inget utrymme för invandrare att ha en individuell kompetens, utan att den kan uppskattas av forskare utifrån uppgifter om nationalitet. [Mattsson 2001, sid. 78.]

Rasism, den andra och offentliga diskurser

Kulturgeografen Mekkonen Tesfahuney [1998] analyserar i *Imag(in)ing the Others, Migration, Rasism and the discursive construction of Migrants* hur kategorin »invandrare« konstrueras som grupp genom språket, retoriken och symboliska bilder som ger upphov till en problemfylld och stigmatiserande föreställning av den invandrade befolkningen. Två diskursiva fält studeras. Tesfahuney fokuserar för det första på retoriken kring den internationella immigrationen till Sverige och den underliggande föreställning om en invasion från länderna utanför Europa som ett hot för det västerländska samhället i allmänhet och den svenska nationen i synnerhet. Empiriska belägg som i motsats till detta påvisar att migrationsflöden från

fattiga länder till Europa klart understiger såväl den inomeuropeiska migrationen som den som sker mellan länderna i tredje världen, förmår inte förändra associationen mellan utomeuropeiska invandrare och hotbilden mot den västerländska kulturen. För det andra granskar författaren opinionsundersökningarnas roll i konstruktionen av svenskhet och invandrarskap som två åtskilda och dikotoma sociala identiteter. Författarens analys visar att majoritetssamhällets makt över språket och berättelsens form är viktiga redskap i underordningsprocessen inte minst genom att monopolisera rollen som subjekt under det att invandrarna görs till föremål för undersökningar, definitioner, åtgärder etc.

Boendesegregering och rasism

Irene Molina [1997] diskuterar i *Stadens rasifiering – Etnisk boendesegregation i folkhemmet*, boendesegregeringen i Sverige utifrån en särskiljandeprocess som institutionellt, ekonomiskt och ideologiskt placerar invandrade grupper i en underordnad position i samhället. Molina visar att boendesegregering inte är ett övergående fenomen utan att den har blivit ett strukturellt drag i svenska städer. Den modell av etnisk boende som uppstår i det svenska folkhemmet kan inte betraktas som ett övergående problem som i huvudsak kan relateras till anpassningssvårigheter under en introduktionsperiod i landet. Den etniska rangordningen i boendet har tydliga ideologiska konnotationer. Författaren hävdar att ideologiska, diskursiva och politiska ställningstaganden som baseras på föreställningar om ras bör synliggöras och problematiseras. Det finns osynliga barriärer och diskriminerande mekanismer på bostadsmarknaden associerade till dessa föreställningar som bidrar till att cementera det segregerade boendet. I avhandlingen riktas kritik mot föreställningen att etnisk boendesegregation skulle vara resultatet av invandrares egna bostadsval. Molina är kritisk till kulturalistiska förklaringar till boendesegregering och hennes undersökning visar att stigmatisering på grund av föreställningar om kulturell olikhet och rasskillnader inte bara drabbar individer och grupper av individer utan även nutida svenska städers rumsliga utformning.

Vuxenutbildning och konstruktionen av den andra

Ali Osman [1999] har i *The Strangers Among Us. The social Construction of Identity in Adult Education* undersökt de stigmatiserande följderna av den officiella diskursen om mul-

tikulturalism inom vuxenutbildningen. Konstruktionen av differentierade identiteter utifrån föreställningar om likhet och särart mellan invandrare och svenskar leder i praktiken till fördomsfulla attityder och avståndstagande mellan dessa båda grupper. Osmans empiriska studier bekräftar hur internaliserade uppfattningar om kulturell likhet eller särart blir till identitetsgrundande kriterier och referensram för samspelet mellan svenskfödda och invandrare. I likhet med Tesfahuney konstaterar Osman diskursens betydelse för kategoriseringen av invandrare som främlingar och för den sociala konstruktionen av »den andra«.

»Den andra« inom facket

Anders Neergaard [2002] i *Fackföreningsrörelsen och rasifieringen av arbetsmarknaden* analyserar konstruktionen av »den andra« utifrån fackföreningsrörelsens roll i rasifieringen av arbetsmarknaden. Med rasifiering menas den process som utifrån föreställningar om ras och etnicitet skapar skillnader och vidmakthåller överordnings- och underordningsrelationer i samhället. Neergaard visar att olika former av utestängningspraktiker har använts för att skydda redan organiserade arbetare mot grupper som sökt sig till (eller redan deltagit på) arbetsmarknaden. Fackföreningsrörelsens exkluderingsstrategier diskuteras mot bakgrund av olika rationalitets- och legitimitetsgrunder för detta handlande, och särskilt i relation till grundläggande idéer om solidaritet och inkludering. Analysen visar hur fackföreningsrörelsens inkludering av invandrare ofta kombineras med strategier för underordning. Författaren menar samtidigt att det är omöjligt att diskutera denna samhälleliga organisationsprincip utan att relatera den till frågor och klass och socialt kön.

Med utgångspunkt i ideologibegreppet analyserar Diana Mulinari [2002] de svenska fackföreningarnas förhållningssätt till invandrade medlemmar. Invandrare ses som ett problem och som en börda för facket, som mindre kunniga, mindre engagerade och mer kaotiska. Dessa representationer kan namnges och tolkas i former av ideologiska processer som syftar till att, genom ett antal diskurser, mystifiera eller dölja den verkliga sociala relationen mellan olika fraktioner av den svenska arbetarklassen. Trots frånvaron av öppen rasism menar författaren att det är mycket som tyder på att den svenska fackföreningsrörelsens diskurser och praktiker i förhållande till invandrade grupper och i konstruktionen av den fackliga världsbilden, uppvisar en hög grad av rasism.

Rasism och diskriminering

Kopplingen mellan etnisk diskriminering och rasism diskuteras av flera författare och i det intervjumaterial som presenteras kommer rasism och rasistiska föreställningar ofta på tal. Hur ser relationen ut mellan dessa företeelser? Kan det förekomma diskriminering utan rasistiska föreställningar? Är all diskriminering rasistisk?

Rasism eller främlingsfientlighet?

Det är viktigt att särskilja mellan dessa begrepp menar många forskare. Charles Westin anser att det är olyckligt att begreppet rasism används som synonym till främlingsfientlighet eftersom det urvattnar begreppets innehåll:

Medan rasism i ordets ursprungliga mening beskriver en ideologi som innebär rasmässigt överlägsenhet, hänför sig främlingsfientlighet till en psykologisk attityd hos en individ som i större eller mindre grad är förtöjd i ett etnocentrisk förhållningssätt [återgiven i Ds 1998:35, sid. 98–99].

Enligt Arbetsgruppen med uppgift att motverka och förebygga rasistiskt och annat etniskt relaterat våld kan begreppen inte betraktas som synonym och föreslår därför följande definition:

Skillnaden mellan rasism och främlingsfientlighet skulle kunna sägas vara att rasism bygger på en uppfattning om den egna gruppens biologiska överlägsenhet och främlingsfientlighet en uppfattning om den egna gruppens kulturella överlägsenhet« [Ds 1998: 35 sid. 99].

Arbetsgruppen påpekade också att en definition av rasism är

central för att kunna formulera effektiva motåtgärder och anti-rasistiska strategier.

Kalla mörkret natt!

I artikeln »Kalla mörkret natt!« kritiserar de los Reyes & Molina [2002] den eufemistiska användningen av begreppet etnicitet, etnisk diskriminering och/eller främlingsfientlighet/främlingsrädsla när det i själva verket handlar om rasism och rasistiska föreställningar. Förekomsten av en etniskt hierarkisk skala som positionerar icke-européer, företrädesvis från muslimska länder, längst ner i den sociala rangordningen under det att nordeuropéer placeras högst upp tyder på det är andra faktorer än invandrarstatus som leder till diskriminering. Detta faktum, som sällan problematiseras, visar hur underliggande föreställningar om rastillhörighet präglar maktstrukturer i samhället.

Vårt argument har också varit att olikheter skapas inte bara utifrån invandrarstatus utan det finns även tydliga associationer till kulturella, fysiska och individuella drag som tolkas som icke-svenska. Dessa drag anses inte bara vara oföränderliga utan det finns även ett implicit antagande om att de förs över till nya generationer. De så kallade andra och tredje generationers invandrare definieras fortfarande utifrån deras föräldrar eller förföräldrars ursprungsländer. Invandrarskap går inte över med tiden, utan det verkar gå i arv. Konstruktionen av en svensk identitet utifrån essentialistiska och statiska gränsdragningar och Vi-De uppdelningar är något som ligger närmare rasistiska föreställningar om väsensskilda attribut än till kulturen och kulturmötens inneboende dynamik. Icke desto mindre har kulturalismen haft en framträdande roll i konstruktionen av de andra och det är av den anledningen som det nu i Europa talas om kulturrasism eller om en rasism utan raser. [de los Reyes & Molina, 2002 sid. 316].

Rasismen i folkhemmet

Många författare har lyft fram hur folkhemsideologin genomtyrades av föreställningar om »ras« och »avvikelse« som kom att legitimera bland annat tvångsteriliseringar och övergrepp mot människor som definierades som avvikande. Maija Runcis [1998] har skrivit om tvångsteriliseringar i avhandlingen *Steriliseringar i folkhemmet*. Birgitta Svensson [1993] skriver om konstruktionen av utanförskap och avvikelse utifrån statens förhållningssätt mot »tattarna« i avhandlingen *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*. Ingvar Svanberg &

Mattias Tydén [1999] analyserar i boken *I nationalismens bakvatten. Om minoritet, etnicitet och rasism* hur folkhemsidealet präglades av en »vi och dom« tänkande med rötter i såväl rasbiologism som socialdarwinism. Molina [1997] analyserar i sin avhandling folkhemsideologins kopplingen med dagens rasifiering i Sverige.

Rasismens historiska rötter i Sverige och dess nutida rumsliga lokalisering analyseras i Allan Preds [2000] forskningsverk *Even in Sweden – Racisms, Racialized spaces, and the Popular Geographical Imagination*. Enligt Pred är rasism en beståndsdel i det svenska modernitetsprojektet och som sådan har den präglat institutioner, kollektiva identiteter och föreställningar om omvärlden. Rasism i Sverige konstrueras rumsligt och bärs upp dels av stigmatiserande bilder av förorter och dels av den symboliska lokalisering av rasism i specifika orter som t.ex. Sjöbo, Trollhättan osv. Att förlägga rasismen till särskilda platser ser Pred som ett uttryck för en officiell hållning som vägrar att se rasismen som en konstitutiv del i det svenska samhället.

Andra författare som har skrivit om rashygienism och exkludering i folkhemmet är Zaremba [1999] i *De rena och de andra. Om tvångsteriliseringar, rashygien och arvsynd*, Broberg & Tydén [1991] i *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och steriliseringar i Sverige*, Svanberg & Tydén [1990] i »Zigenare, tattare och svensk rashygien« samt Johansen [1990] i *Zigenarnas holo-caust*.

Svensk rasism

Många av de texter som redovisas i denna översikt lyfter fram rasismens betydelse i det svenska samhället. Till skillnad från tidigare uppfattningar om rasismen som en ideologisk kvarleva från det förflutna associerade till högerextremistiska grupper menar forskare idag att rasismen är en social praxis som finns inbäddad i samhällets värderingar, normer och regelverk. Rasismen kan inte reduceras till isolerade uttryck för individuella värderingar utan den utgör en grundläggande del i ideologiproduktionen, identitetsformering och maktstrukturer i moderna samhällen. Rasismen kan därför inte förpassas till det förflutna eller förläggas till specifika platser eller politiska grupper. Den kan inte heller göras till ett problem som endast angår rasifierade grupper. Även om rasismens och rasistiska handlingar riktas till specifika grupper och individer, genom-syrar den maktstrukturer och definierar levnadsvillkoren för alla människor i samhället. Detta avser såväl materiella försörjningsförutsättningar som kriterierna för tillhörighet, trygghet och berättigande i dagens samhälle.

Att namnge rasismen och erkänna dess existens som social praxis är en oundviklig förutsättning för att kunna bekämpa dess följder. Detta gäller inte minst rasismens koppling till den etniska diskrimineringen. En vanlig uppfattning bland forskare och praktiker är dock att om diskriminering överhuvudtaget förekommer har den helt andra motiv än rasism [de los Reyes 2001]. Ekonomisk rationalitet, arbetsgivarnas betänkligheter eller främlingsrädsla är vanliga förklaringar. Däremot avfärdas rasismen innan frågan har hunnits prövas empiriskt. Detta perspektiv utmanas idag av forskare som lyfter fram rasistiska ideologiers betydelse för den sociala konstruktionen av invandrare som »den andra« och därmed för bevarandet av etnisk ojämlikhet. Det är mot den bakgrunden som kopplingen mellan rasism och diskriminering bör förstås och diskuteras.

Var står vi idag i fråga om diskriminering?

Forskningsläget idag visar, trots stora kunskapsluckor, entydiga indikationer om att diskriminering förekommer i Sverige. Vi vet också vilka grupper som diskriminerande handlingar riktas till och i vilka situationer diskriminering är vanligast. Det är anmärkningsvärt att denna kunskap som sedan länge funnits bland praktiker och bland människor som dagligen utsätts för olika former av kränkande särbehandling har fått så svagt gensvar i forskningsvärlden.

Forskning om diskriminering har varit lågt prioriterat och under många år behandlats som en restpost. I grunden handlar det om vilka empiriska bevis som behövs för att presentera övertygande material om förekomsten av diskriminering. Ett återkommande tema handlar om metodologiska svårigheter förknippade med empiriska undersökningar. Forskning om diskriminering har traditionellt ansetts vara metodologiskt svår inte minst på grund av dess etiska implikationer och svåra gränsdragningar. Det är t.ex. svårt att bedöma om en individ blir utsatt för diskriminering på grund av etnisk bakgrund eller om han/hon blir utsorterad på andra grunder under rekryteringsprocessen. Frågor om personlig lämplighet kan direkt eller indirekt medföra att vissa grupper diskrimineras men det kan även handla om berättigade krav för vissa typer av befattningar. Att avgöra var gränsen går mellan en vanlig urvalsprocess och diskriminerande handlingar är ingen lätt uppgift.

Ytterligare ett problem är att bevisa diskriminering bl.a. på grund av forskningsetiska principer som underkänner undersökningar vars resultat konfronteras med en kontrollgrupp. Men ointresset för att finna lösningar till metodfrågan och den relativa kunskapsbristen inom detta område har också förklarats i relation till forskningsfältens karaktär och särskilt till dess företrädare inom politiken och forskarvärlden. Forskning om

diskriminering är en lågprioriterad fråga eftersom invandrade personer sällan ges tillfälle att själva uttrycka sin syn på dessa frågor. Kunskapsbristerna när det gäller diskriminering kan således till stor del relateras till en diskriminerande forskningsmiljö.

Vardagsdiskriminering

Vad forskningen säger om diskrimineringen i Sverige kan kopplas till processer och praktiker på flera interrelaterade nivåer som vidmakthåller ett komplext system av underordning och överordning där vissa grupper favoriseras medan andra missgynnas. En genomgång av forskningen om arbetslivet, rättsväsendet, skolan och massmedia visar att den systematiska särbehandlingen av invandrade personer och deras barn varken är en tillfällighet eller resultat av enstaka individers illvilja eller okunskap. Diskrimineringen är inte bara ett uttryck för en orättvis ordning utan också en del av människors erfarenheter, förväntningar och strategier i vardagen.

På basis av det presenterade materialet är det möjligt att särskilja mellan individuella, institutionella och strukturella former av diskriminering. Den strukturella diskrimineringen, som genomsyrar samhällets organisering och ideologiproduktion, ger näring till såväl individuella handlingar som institutionella praktiker. Vi kan däri se en koppling mellan konstruktionen av »den andra« och fördelningen av materiella resurser, inflytande och makt. Uppfattningar om människors »olikhet« bör därför analyseras mot bakgrund av strukturer och ideologier som placeras individer i specifika positioner i samhällshierarkin.

Den institutionella diskriminering som förekommer inom organisationer, arbetsplatser och myndigheter har sin grund i samhällets och arbetslivets etablerade regelverk och normsystem. Den uppstår inte sällan som resultat av slentrianmässiga handlingar baserade på förutfattade uppfattningar om etnisk/könsmässig olikhet. En förutsättning för den institutionella diskrimineringen är den oflekterade utsorteringen och kategoriseringen av människor utifrån stereotypa föreställningar. Människor som delar en eller flera egenskaper tillskrivs samtidigt en rad andra (oföränderliga) egenskaper. På samma sätt som kvinnor förväntas prioritera familjen framför yrkeslivet förväntas invandrade personer eller personer med invandrarbakgrund sakna de kunskaper och den kompetens som behövs i arbetslivet. Människor som definieras inom en kategori förväntas agera utifrån förbestämda mallar för hur grupperna »invandrare«, »kvinnor«, »äldre« osv. anses ska vara.

Med begreppet individuell diskriminering åsyftas enskilda

individens attityder, avsikter, handlingar och värderingar som leder till att vissa människor diskrimineras eller utsätts för kränkande särbehandling. Det finns dock en fara i att diskrimineringsdebatten riktas till diskriminerade individer eller fokuseras på individer som diskriminerar. Förekomsten av diskriminering är aldrig endast en fråga om individuella yttringar eller isolerade offer. Om en diskriminerande människosyn får spelrum inom arbetsplatsen och i arbetsorganisationen kommer det att genomsyra attityder, förväntningar och relationerna mellan de anställda. Att ignorera, nonchalera eller acceptera diskriminerande handlingar är också ett sätt att diskriminera. Omvänt kan man säga att individuella attityder, ideologier och värderingar svårigen kan leda till diskriminerande handlingar i en arbetsorganisation där allas lika värde görs till en uttalad och efterlevd princip.

Poängen med att analytiskt särskilja mellan individuell, institutionell och strukturell diskriminering är att det möjliggör en framhävnin g av den relativa autonomi som finns inom var och en av dessa nivåer, samtidigt som det synliggör människors handlingar och politikens spelrum. Det är alltså möjligt att komma fram till icke diskriminerande institutionella praktiker samtidigt som det är viktigt att synliggöra människors och organisationers antidiskrimineringssträvan. Diskriminering är inget naturligt inslag i samhälleliga relationer och den kan därför motverkas och bekämpas.

Ytterligare en poäng är att kunna skilja mellan å ena sidan långsiktiga insatser riktade till ideologiproduktion och attitydförändring och å andra sidan konkreta åtgärder ämnade att förändra regelverken och praktiker inom institutioner, arbetsplatser och myndigheter. En viktig förutsättning är givetvis att erkänna att diskriminering förekommer. Det behövs även ett perspektivskifte och en ökad insikt om att diskrimineringen inte är en fråga om isolerade företeelser riktade mot specifika grupper. Diskriminering handlar i stället om ett system av förtryck som genomsyrar relationerna mellan människor i så gott som alla samhällsområden.

För att kunna komma vidare fordras en problemdefinition som gör det möjligt att arbeta mot diskrimineringen på en individuell, institutionell och strukturell nivå. Så länge diskrimineringen definieras som en informations- och upplysningsfråga, eller som ett problem beskrivet i termer av betänkligheter eller främlingsrädsla kommer dess ideologiska grunder aldrig att ifrågasättas.

Att bekämpa den etniska diskrimineringen förutsätter också att synliggöra och granska dess kopplingar med rasism. Även om rasismen är en misskrediterad ideologi, lever rasistiska föreställningar kvar, inte minst när det gäller att förklara och

rättfärdiga de former av social ojämlikhet som präglar postkoloniala samhällen idag. Det är slående hur varje antydan om förekomsten av diskriminering genast måste följas av förklaringar som antingen betonar aspekter som okunskap, främlingsrädsla och betänkligheter eller tydligt markerar att även om det förekommer diskriminering är det inte fråga om rasism. Ansträngningar att hålla isär etnisk diskriminering från rasistiska ideologier har till synes betydligt större förankring bland forskare och praktiker än intresset för att undersöka ett eventuellt samband.

Kunskapsbehov om diskriminering

Sammanfattningsvis vill vi än en gång betona att diskrimineringen bör ses som en strukturell företeelse som bör analyseras i analogi med andra maktstrukturer som kön och klass. En angelägen forskningsuppgift är därför att undersöka relationen mellan jämställdhet och etnisk diskriminering. Är det möjligt att formulera jämställdhetsstrategier som bortser från samhällets etniska differentiering? Hur ser kopplingen mellan könsdiskriminering och etnisk diskriminering ut? Hur mycket tar jämställdhetsarbetet hänsyn till den etniska diskrimineringen?

Diskrimineringen utgör en grundläggande princip för samhälleliga praktiker, självbilder och ideologisk produktion, som i vardagen vidmakthåller etnifierade gruppers underordning i relation till majoritetsbefolkningen. Därtill är det nödvändigt att skaffa större kunskap om den institutionella diskriminering som har sin grund i förutfattade uppfattningar om etnisk olikhet. Utifrån detta kan mekanismer som leder till att diskriminering görs till praxis och legitimeras, diskuteras ur ett processperspektiv och föras bortom individuella attityder, motiv och intressen. Detta innebär inte att bortse från individernas ansvar som bärare av diskriminerande attityder och handlingar men det gör det möjligt att vända blicken mot diskriminerande praxis som genomsyrar samhällsorganisationers sätt att fungera.

Mot den bakgrunden är forskning som analyserar relationen mellan arbetsorganisatoriska förändringar och diskriminering ytterst relevant. Hur påverkar effektiviseringskraven, magra organisationer och nya kontrollsystem förekomsten av diskriminering? En hypotes är att ökad press i arbetslivet främjar schablonisering och hindrar reflexion och eftertanke i relationen mellan människor. Det finns också behov av forskning som kan belysa hur utbudet av välfärdstjänster och nedskärningar i den offentliga sektorn påverkar förekomsten av olika former av institutionell diskriminering. Vad kan man säga om välfärds-

nivåer för olika befolkningsgrupper? Hur påverkar föreställningar om människornas kulturella olikhet bemötande inom socialtjänsten och andra välfärdsinstitutioner?

Ytterligare en viktig uppgift är att identifiera hur institutioners normsystem och individuella handlingar formas inom ramen för en ideologiproduktion som rangordnar människor i skilda kategorier. Det finns stora kunskapsluckor vad gäller rättsväsendets implementering av antidiskrimineringslagstiftningen och förhållningssätt i diskrimineringsfrågor. En angelägen fråga är i vilken utsträckning som värderingar, rutiner och praxis inom polisen, åklagarmyndigheter och domstolar motverkar eller förstärker diskrimineringens effekter. Detta är särskilt angeläget med tanke på de stigmatiserande bilder som sprids via massmedia och den etniska sammansättningen inom dessa områden. Såväl institutionella hinder som invandrade personer möter inom dessa områden, som det bristande intresset (och kunskap) för diskriminering är viktiga frågor.

Denna studie understryker språkets betydelse som maktmedel. Begrepp, benämningar och definitioner är inga neutrala verktyg och makten över definitionen är central för att förstå vilka uttryck som diskrimineringen har inom olika områden. Vem som definierar problemet och vad som definieras som ett problem är viktiga forskningsområden som är nära kopplade till det ointresse som diskrimineringsfrågorna väcker inom forskarvärlden. En strategi riktad till att undanröja institutionella hinder att bedriva forskning om diskriminering och som förmår att höja diskrimineringsforskningens status inom akademien är viktiga förutsättningar för ett effektivt antidiskrimineringsarbete.

Forskningen bör även i högre grad än hittills ta vara på *erfarenheter av diskriminering* som kunskapskälla. Diskrimineringen är en maktstruktur som påverkar alla i samhället. Det är viktigt att ta del av de erfarenheter som både favoriserade och missgynnade människor har inom dessa strukturer. Det är särskilt viktigt att belysa hur förekomsten av diskriminerande strukturer påverkar arbetslivsstrategier, arbetsmiljö och relationer i arbetslivet.

Avslutningsvis vill vi betona att diskrimineringen i första hand handlar om makt och om relationer som skapar överordning och underordning. En effektiv antidiskrimineringsstrategi kan därför aldrig formuleras ovanifrån. Den måste formas parallellt med mobiliseringen, bemäktigandet och det aktiva deltagandet av diskriminerade grupper.

Appendix

Forskning och studier som behandlas i översikten

- Aguilar, R. & Gustafsson, B. [1994] »Immigrants in Sweden's labour market during the 1980s«, *Scandinavian Journal of Social Welfare*.
- Ajagán-Lester, L. [2000] »De Andra« – *Afrikaner i svenska pedagogiska texter (1768–1965)*, *Studies in Educational Sciences* 31.
- Arai, M., Regner, H. & Schröder, L. [1999] *Är arbetsmarknaden öppen för alla?* Bilaga 6, Långtidsutredningen 2000. Fritzes.
- Arai, M., Schröder, L. & Vilhelmsson, R. [2000] *En svartvit arbetsmarknad: en ESO-rapport om vägen från skola till arbete*, Ds 2000:47.
- Aronsson, G., Dallner, M. & Gustafsson, K. [2000] *Yrkes- och arbetsplatsinlåsning. En empirisk studie av omfattning och hälsokonsekvenser*, *Arbete och Hälsa* 2000:5, Arbetslivsinstitutet.
- Asp, K. & Weibull, L. [1996] *Svenska journalister om mångfald och medier*, Rådet för mångfald inom massmedierna, Kulturdepartementet, 1996:3.
- Augustsson, G. [1996] *Etniska relationer i arbetslivet*, Sociologiska institutionen, Umeå Universitet.
- Berg, L. [1994] *Världens ålder – Om rasism, människans godhet och livets mening*, Prisma.
- Berggren, K. [2000] *Arbetsmarknaden för utomnordiska medborgare*, Ura 2000:5, AMS utredningsenhet.
- Berggren, K. & Omarsson, A. [2001] *Rätt man på fel plats – en studie av arbetsmarknaden för utlandsfödda akademiker som invandrat under 1990-talet*, Arbetsmarknadsstyrelsen, Ura 2001:5.

- Behtoui, A. [1998] *Invandrare på den svenska arbetsmarknaden*. En delrapport från LO-projektet Ökad Sysselsättning, ÖS. LO.
- Bigestam, A. & Sjögren, A. [2001] *Lyssna – Interkulturella perspektiv på multietniska skolmiljöer*. Mångkulturellt centrum i Botkyrka.
- Björvall, K. [2001] *En gravad hund: det svenska språket i en mångkulturell vardag*, Carlsson.
- Bredström, A. [2002] »Rasifierade ungdomar och mediadiskurser« i de los Reyes, Molina & Mulinari (red.) *Maktens (o)lika förklådnader. Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Atlas.
- Britz, S. [1994] »Starka röster utan arena – invandrarkvinnornas osedda kompetens« i Schierup, C.-U. & Paulsson, S. (red.) *Arbetets etniska delning*. Carlsson.
- Broberg, G. & Tyden, M. [1991] *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och steriliseringar i Sverige*, Gidlund.
- Brommé, P., Bäcklund, A. K., Lundh C. & Ohlsson R. [1996] *Varför sitter »brassen« på bänken? eller Varför har invandrarna så svårt att få jobb?*, SNS-förlag.
- Brommé, P. & Bäcklund, A. K. [1997] *Dagens Nyheter*, 18/12, 1997.
- Brommé, P. & Bäcklund, A. K. [1998] *S-märkt. Företagens etniska vägval*. SNS-förlag.
- Bruchfeld, S. [1998] *Om detta må ni berätta*. Regeringskansliet.
- Brune, Y. [1996] *Vålberg i nyheterna: en kamp mellan tolkningsmönster*, Institutionen för journalistik och masskommunikation, Göteborgs Universitet.
- Brune, Y. (red.) [1998] *Mörk magi i vita medier – svensk nyhetsjournalistik om invandrare, flyktingar och rasism*. Carlsson.
- Brune, Y. [1998] »Tårögda flickor och kusliga män« i Brune, Y. (red.) *Mörk magi i vita medier – svensk nyhetsjournalistik om invandrare, flyktingar och rasism*. Carlsson.
- Brune, Y. , *Stereotyper i förvandling – svensk nyhetsjournalistik om invandrare och flyktingar*, UD, MENA-projektet, delstudie 11, 2000.
- Brune, Y. , *Nyheter från gränsen – tre studier i nyhetsjournalistik om invandrare, flyktingar och rasist våld* (avhandling under publicering).
- BRÅ (Brottsförebyggande rådet) [2002] *Hatbrott – En uppföljning av rättsväsendets insatser*, BRÅ.
- Bygren, M. [2001] *Career Outcomes in the Swedish Labour Market: Three Contextual Studies*, Swedish Institute for Social Research 51, Doctoral Dissertation.

- Carling, K., Bennmarker H., Forslund A. & Ackum Agel, S. [2001] *Försök med alternativ platsförmedling för utomnordiska invandrare*, Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering (IFAU).
- Calleman, C. [2002] *Arbetsrättslagarna i praktiken*, Integrationsverkets rapportserie 2002:12
- Catomeris, C. [1998] »Som att förflytta sig tjugo år tillbaka i tiden – om etnisk »enfald« på redaktionerna«, i Brune, Y. (red.) *Mörk magi i vita medier – svensk nyhetsjournalistik om invandrare, flyktingar och rasism*. Carlsson.
- Dahlstedt, M. [2000] *Utanför demokratin? Del 5, Marginaliseringens politiska konsekvenser*. Integrationsverket.
- de los Reyes, P. [1997] *Invandrare och tjänstemän. En studie om invandrantjänstemännens villkor i det svenska arbetslivet*. TCO.
- de los Reyes, P. [1998] »Det problematiska systemskapet. Om svenskhet och invandrarskap inom svensk genushistorisk forskning« i *Historisk tidskrift* 1/1998.
- de los Reyes, P. [2001] *Mångfald och differentiering – Diskurs, olikhet och normbildning inom svensk forskning och samhällsdebatt*, Saltsa, Arbetslivsinstitutet, LO, TCO och SACO i samarbete.
- de los Reyes, P., Molina, I. & Mulinari, D., (red.) [2002] *Maktens (o)lika förklådnader. Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Atlas.
- de los Reyes, P. & Molina I. [2002] »Kalla mörkret natt! « i de los Reyes, Molina, I. & Mulinari, D. (red.) *Maktens (o)lika förklådnader. Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Atlas.
- DO (Ombudsmannen mot etnisk diskriminering) [1999a] i samarbete med JämO, HomO och Handikappombudsmannen, *Rekrytera utan att diskriminera*.
- DO (Ombudsmannen mot etnisk diskriminering) [1999b] *Faktablad – Slutrapport om invandrares upplevelser av diskriminering*.
- Dryler, H. [2001] »Etnisk segregation i skolan – effekter på ungdomars betyg och övergång till gymnasieskolan«. I *Välfärdens finansiering och fördelning*, Fritzell J., Palme, J., Kommittén Välfärdsbokslut, SOU 2001:57.
- Ds 1998:35 *Rasistisk och främlingsfientlig våld*. Rapport från arbetsgruppen med uppgift att motverka och förebygga rasistiskt och annat etniskt relaterat våld. Regeringskansliet. Fritzes, 1998
- Edin, P.-A. & Åslund, O. [2001] »Invandrarna på 1990-talets

- arbetsmarknad«, ingår i: *Ofärd i välfärden*, SOU: 2001:54.
- Edin, P.-A., LaLonde, R.J. & Åslund, O. [2000] »Emigration of Immigrants and Measures of Immigrant Assimilation: Evidence from Sweden«. *Swedish Economic Policy Review*.
- Ekberg, J. [1994] »Economic progress of immigrants in Sweden from 1970 to 1990: a longitudinal study«. *Scandinavian Journal of Social Welfare*.
- Ekberg, J. [1995] *Hur har det gått för tidiga invandrare?, i Invandrarna på arbetsmarknaden – etnisk diskriminering eller kreativa kulturmöten?*. Rådet för arbetslivsforskning.
- Ekberg, J. [1997] »Hur är arbetsmarknaden för den andra generationens invandrare?« *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, nr 1/1997.
- Ekberg, J. & Hammarstedt, M. [2002] *20 år med arbetsmarknadsintegrering för invandrare*. ännu inte publicerad studie.
- Ekberg, J. & Rooth, D.-O. [2000] *Arbetsmarknadspolitik för invandrare*. Rapport till Riksdagens revisorer. Working Paper no 6. Ekonomihögskolan. Växjö universitet.
- Ekberg, J. & Rooth, D.-O. [2001] »Unemployment and Earnings for Second Generation Immigrants. Parent Composition and Ethnic Disparities«. Artikel skickad till *Journal of Population Economics*.
- Eriksson, U., Molina, I. & Ristilampi P.M. [2002] *Miljonprogram och media. Föreställningar om människor och förorter*. Riksantikvarieämbetet & Integrationsverket.
- Gerle, E. [1999] *Mångkulturalism för vem?*. Nya Doxa.
- Gerle, E. [2000] *Mångkulturalismer och skolan*. Regeringskansliet.
- Ghersetti, M. & Levin, A. [2002] *Muslimerna och islam i svenska nyhetsmedier. Om rapporteringen av terrorattackerna i USA den 11 september 2001. En förstudie*. Integrationsverkets skriftserie III.
- Hallberg, C. & Höglund S. [1997] *Diskriminering av anställda av olika nationellt ursprung*. Delrapport nr 1 från projekt SFR, stencil.
- Hammarstedt, M. [2001] *Making a living in a new country*, avhandling, Acta Wexionensia, no 9, 2001.
- Hammarstedt, M. & Ekberg, J. [2001] »Social Assistance among Second Generation Immigrants in Sweden. The Importance of Family Background«, artikel skickad till *Social Science Quarterly*.
- Hedin, C. [1995] »Att undervisa om främmande kultur«. I: Lahdenperä, P. (red.) *Interkulturella läroprocesser*. HSL-förlag.

- Helgesson, L. [2000] *Högutbildad, men diskvalificerad – Några invandrarers röster om den svenska arbetsmarknaden och vägen dit*. Umeå universitet, Gerum Kulturgeografi, 2000:2.
- Herlitz, G. [1989] *Kulturgrammatik – Hur du ökar din förmåga att umgås med människor från andra kulturer*. Konsultförlaget.
- Herlitz, G. [1991] *Svenskar – Hur vi är varför vi är som vi är*. Konsultförlaget.
- Hultén, B. [1988] *Journalister, invandrare, flyktingar*. Journalisthögskolan i Stockholm.
- Hvitfelt, H. [1998] »Den muslimska faran – om mediebilderna av islam«. I Brune, Y. (red.) *Mörk magi i vita medier*. Carlsson.
- Håkansson, K. [2001] *Språngbräda eller segmentering? : en longitudinell studie av tidsbegränsat anställda*. Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering (IFAU). Uppsala.
- Högberg, C. [2000] *Vi kan inte ha krig i stan! En berättelse om en etnisk konflikt i ett svenskt storstadsområde, samt reaktioner och ageranden som följde i dessa spår*, Kulturgeografiska Institutionen, Göteborgs Universitet.
- Höglund, S. [2002a] *Kunskapsöversikt över svensk forskning om rekrytering, kvalifikationsvärdering och kompetenshantering 1990-2001, med inriktning mot forskning som kan belysa eventuell diskriminering*. ThemES Occasional papers and reprints om ethnic studies, CEUS, Dept of Ethnical Studies, Linköpings universitet.
- Höglund, S. [2002b] »Invandrarna och arbetsmarknaden«, kapitel 13 i antologi om arbetssociologi, Studentlitteratur (ännu inte publicerad).
- Integrationsverket [2001] *Rapport Integration 2001*
- Integrationsverket [2001b] *Törnrosalandet – om tillhörighet och utanförskap*, antologi.
- Integrationsverket [2002] *Integrationsbilder – medier och allmänhet om integration*, Integrationsverkets rapportserie 2002:2
- Integrationsverket [2002b] *Värdering av utländska högskoleutbildningar 1991–1998. En sammanfattning*, Integrationsverkets rapportserie 2002:11
- JMG-granskaren [1998] Institutionen för journalistik och masskommunikation, Göteborgs Universitet, 1998.
- Johansen, J.-O. [1990] *Zigenarnas holocaust*. Symposion 1990.
- Jonsson, A. & Wallete, M. [2001] »Är utländska medborgare segmenterade mot atypiska arbeten?«, *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, nr 3 3/2001.
- Johansson, M. [1996] *Värdering av invandrade akademikers*

- utbildning. Arbetsrapport från projektet »Invandrades utbildning – yrkeskarriär och livsbanor i ett geografiskt perspektiv*, Umeå universitet, Gerum kulturgeografiska institutionen.
- Johansson S. [2000] *Genusstrukturer och lokala välfärdsmodeller. Fyra kommuner möter omvandlingen av den offentliga sektorn*. Geografiska Regionsstudier. Uppsala Universitet.
- Knocke, W. [1986] *Invandrade kvinnor i lönearbete och fack*. Arbetslivscentrum.
- Knocke, W. [1994] »Kön, etnicitet och teknisk utveckling ». I Schierup, C.-U. & Paulsson, S. (red.) *Arbetets etniska delning*. Carlsson.
- Knocke, W. [2000] »Integration or Segregation? Immigrant Populations Facing the Labour Market in Sweden«. *Economic and Industrial Democracy*, vol 21.
- Knocke, W. & Hertzberg, F. [2000] *Mångfaldens barn söker sin plats. En studie om arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund*, Svartvitts förlag i samarbete med Arbetslivsinstitutet.
- Knocke, W. & Ålund, A. [1993] *Kvinnors arbetsmarknad. 1990-talet – återtågets årtionde?*, Arbetsmarknadsdepartementet, Ds 1993:8.
- Kós-Dienes, D. [1998] *Bosnier i Göteborg – Språkkunskaper och språkanvändning*, BiG projektrapport II, KIM.
- KRUT (Kritisk utbildningstidskrift) [2002] Bortom alla människors lika värde. Nr 105.
- Lahdenperä, P. [1997] *Invandrarbakgrund eller skolsvårigheter? En textanalytisk studie av åtgärdsprogram för elever med invandrarbakgrund*, HLS Förlag, Lärarhögskolan i Stockholm.
- Lange, A. [1998] *Samer om diskriminering – En enkät- och intervjuundersökning om etnisk diskriminering på uppdrag av Diskrimineringsombudsmannen (DO)*, Stockholms universitet, CEIFO.
- Lange, A. [1999] *Invandrare om diskriminering IV – En enkät- och intervjuundersökning om etnisk diskriminering på uppdrag av Diskrimineringsombudsmannen (DO)*, Stockholms universitet, CEIFO.
- Lange, A. [2000] *Diskriminering, integration och etniska relationer*. Integrationsverket.
- Larsson, S. & Lodenius, A. [1994] *Extremhögern*, Tiden.
- Larsson, S. & Ekman, M. [2001] *Sverigedemokraterna*, Ordfront/Expo.
- Le Grand, C. & Szulkin, R. [1999] »Invandrarnas löner i

- Sverige». *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, nr 2.
- Lema, A. [1996] *Hur jag blev Gustav Vasa – Om konsten att möta Andra, främlingsfientlighet och rasism*. Sociologiska Institutionen, Lunds Universitet.
- Lindmark, E. [1998] *Olika ursprung – skilda resultat? En analys av invandrarungdomars betyg i den svenska skolan*, C-uppsats i sociologi, Sociologiska institutionen, Stockholms universitet.
- LO [2001] *Statistik över personer med tillfälliga arbeten*. LO.
- Lodenius, A. [1996] *Svenskarna först?: handbok mot rasism och främlingsfientlighet* (medförfattare Mats Wingborg). Atlas.
- Lodenius, A. [1997a] *Vit makt och blågula drömmar: rasism och nazism i dagens Sverige* (medförfattare Per Wikström), Natur och Kultur.
- Lodenius, A. [1997b] *Nazist, rasist eller bara patriot?* (medförfattare Per Wikström), Rikspolisstyrelsen.
- Lodenius, A. [1999] *Svenskarna först? Handbok mot rasism och främlingsfientlighet*, (medförfattare Mats Wingborg), Atlas.
- Luyinda, S. [1998] *Afrikansk och svensk kultur i möte*. Malpo Books.
- Löwander, B. [1997] *Rasism och antirasism på dagordningen: studier av televisionens nyhetsrapportering i början av 1990-talet*. Sociologiska institutionen i Umeå, Umeå universitet.
- Löwander, B. [1998a] *Den försåtliga kulturrasismen: en studie av närradiosändningar i Stockholm, Malmö och Karlstad*, Granskningsnämnden för radio och TV.
- Löwander, B. [1998b] *Sveriges radio och invandrarpolitiken: en översikt över samhällets invandrarpolitik och etermediepolitik under tre avtalsperioder, åren 1967-1992*, Sociologiska institutionen i Umeå, Umeå universitet.
- Lööw, H. [1990] *Hakkorset och Wasakärven: en studie av nationalsocialismen i Sverige 1924-1950*, Historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Lööw, H. [1997] *Utsatthet för etniskt och politiskt relaterat våld m m, spridning av rasistisk och antirasistisk propaganda samt attityder till demokratin m m bland skolelever* (medförfattare Anders Lange), Centrum för invandringsforskning (CEIFO).
- Lööw, H. [2000] *Nazismen i Sverige 1980-1999: den rasistiska undergroundrörelsen: musiken, myterna, riterna*, Ordfront.
- Lööw, H. [2001] *Hets mot folkgrupp* (medförfattare Lotta Nilsson), Brottsförebyggande rådet.
- Martinsson, H. [1998] *Högutbildade invandrares inkomster året 1985 och 1990*, Kulturgeografiska institutionen, Umeå universitet.

- Mattsson, K. [2001] *(O)likhetens geografier – Marknaden, forskningen och de Andra*, Uppsala universitet.
- Molina, I. [1997] *Stadens rasifiering – Etnisk boendesegregation i folkhemmet*, Uppsala universitet.
- Molina, I. [2000] *Kulturens plats – maktens rum* (medförfattare Gren, M och Hallin, PO), Symposion.
- Mulinari, D. [2002] »Om det behövs blir vi uppkäftiga... ». I de los Reyes, P., Molina, I. & Mulinari, D. (red.) *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Atlas.
- Månsson, J. & Ekberg, J. [2000] *Second-generation Immigrants on the Swedish Labour Market*, Working Paper no 4, Växjö universitet.
- Nelander, S. & Lönnro, E. [2000] *Anställningsformer och arbetstider*, LO.
- Neergaard, A. [2002] »Fackföreningsrörelsen i ett rasifierat samhälle« i de los Reyes, Molina & Mulinari (red.) *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Atlas.
- Osman, A. [1999] *The »Strangers« among us. The Social Construction of Identity in Adult Education*, Linköping Studies in Education and Psychology.
- Palmberg, M. [1987] *Afrika i skolböckerna: gamla fördomar och nya*, Sida.
- Palmberg, M. [2002] »Den koloniala baksmällan – Afrikabilden i våra läromedel«. I *Kritisk utbildningstidskrift*, nr 105/2002.
- Parszyk, I. [1999] *En skola för andra – Minoritetslevers upplevelser av arbets- och livsvillkor i grundskolan*, HLS Förlag, Studies in Educational Sciences 17, Lärarhögskolan i Stockholm.
- Pettersson, L. [2002] *Lagföring efter brottslagsrum, lagföringstyp och kön år 2000*, § 9, stencil, Brottsförebyggande Rådet.
- Platsjournalen*, (rapportering om lediga tjänster som inte rapporteras till af), AMS, nr 50/1997.
- Pred, A. [2000] *Even in Sweden – racism, racialized spaces, and the popular geographical imagination*. University of California Press.
- Rantakeisu, m.fl. [2000] *Rasistiska trakasserier: en studie med utgångspunkt från händelser i Vålberg*, Centrum för folkhälsoforskning, Karlstads Universitet.
- Riksrevisionsverket [1992] *Utländsk kompetens – ett resurstillskott till arbetsmarknaden*.
- Rooth, D. [2001] »Etnisk diskriminering och »Sverige-specifik« kunskap – vad kan vi lära från studier av adopterade och

- andra generationens invandrare?«. *Ekonomisk Debatt*, nr 8/2001.
- Rooth, D. [2001b] *The Effect of Language Proficiency on Employment for Immigrants – the Case of Sweden*, stencil, Högskolan i Kalmar.
- Runcis, M. [1998] *Steriliseringar i folkhemmet*. Ordfront.
- Sabuni, K, Eyoma, I, Sawyer, L. [2001] *Afrikaner och svensk arbetsmarknad*, Afrosvenskarnas riksförbund.
- Sander, Å. [1999] *Integration – Delaktighet i samhället – Att i lokalsamhället skapa acceptans för flyktingars integration och att påverka samhället att se flyktingar som resurs*, Ale kommun, Vård- och omsorgsnämnden.
- Schierup C.-U. & Paulson S. [1994] (i studien medverkar även Augustsson, Britz, Knocke och Ålund), *Arbetets etniska delning. Studier från en svensk bilfabrik*, Carlsson.
- Schröder, L. [1999] *Integrationen av utrikesfödda på svensk arbetsmarknad, Søkelys på arbetsmarkedet*, årgång 16, nr 2.
- Schröder, L. & Vilhelmsson, R. [1998] »Sverigespecifikt« humankapital och ungdomars etablering på arbetsmarknaden, *Ekonomisk Debatt*, nr 8.
- Sener, R. [2001] *Röster om mångfald*. Stencil. (Även i förkortad version i Integrationsverket 2001.) Integrationsverket.
- Similä, M. [1994] »Andra generationens invandrare i den svenska skolan«. I Eriksson, R. & Jonsson, J.O, (red.) *Sortering i skolan: studier av snedrekrytering och utbildningens konsekvenser*.
- Sjögren, A., m.fl. (red.) [1966] *En »bra« svenska? – Om språk, kultur och makt*. Mångkulturellt Centrum.
- SOU [1999] *DELTA – utredningen om deltidsarbete, tillfälliga jobb och arbetslöshetsersättning*. SOU 1999:27, Näringsdepartementet.
- Svanberg, I, & Tyden M. [1990] »Zigenare, tattare och svensk rashygien«. I Johansen, J.-O. *Zigenarnas holocaust*, Symposium.
- Svanberg, I, & Tyden, M. [1999] *I nationalismens bakvatten. Om minoritet, etnicitet och rasism*. Studentlitteratur.
- Svensson, B, [1993] *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*. Nordiska museets förlag.
- SÄPO [2002] *Brottslighet kopplad till rikets inre säkerhet..*
- Tesfahuney, M. [1998] *Imag(in)ing the Other(s). Migration, Racism and the Discursive Constructions of Migrants*. Geografiska Regionstudier nr 34. Uppsala Universitet. 1998.
- Tiby, E. [2000] *De utsatta brott mot homosexuella kvinnor och*

män. Folkhälsoinstitutet.

- Thomsson, H. [2002] »Feministisk integrationsarbete – eller vem ska definiera vems behov?« i de los Reyes, P., Molina, I. & Mulinari, D. (red.) *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Atlas.
- Wadensjö, E. [1995] »Den mörka bilden«. I *Invandrarna på arbetsmarknaden – etnisk diskriminering eller kreativa kulturmöten?*, Rådet för arbetslivsforskning.
- Wadensjö, E. [1997] »Invandrarkvinnornas arbetsmarknad«. I Persson, I. & Wadensjö, E. (red.) *Glastak och glasväggar? Den könssegregerade arbetsmarknaden*, SOU 1997:137.
- Wahlström, L. [2001] *Att minska risker för konflikter och öka graden av social trygghet utifrån en multietnisk kontext – En studie från några mindre och medelstora kommuner*, Occasional papers 20001:7, Kulturgeografiska Institutionen, Göteborgs Universitet, 2001.
- Wilhelmsson, R. [2000] *Ethnic Differences in the Swedish Youth Labour Market*, avhandling, Institutet för Social Forskning, Stockholm.
- Wingborg, M. [1998] *Somaliska och irakiska kvinnor på svensk arbetsmarknad*, Arbetsmarknadsdepartementet.
- Wingborg, M. [1999b] *Invandrarföreningarna och integrationen – Utvärdering av föreningarnas verksamhet i Stockholm*. Stockholms stad.
- Wrench, J. [1996] *Preventing racism at the Workplace*. A report on 16 European Countries. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Office for the Official Publications of the European Communities.
- Zaremba, M. [1999] *De rena och de andra. Om tvångssteriliseringar, rashygien och arvsynd*. Bokförlaget DN.
- Ålund, A. [1994] »Det statistiska genomsnittet och bortom – en invandrad kvinna arbetslivshistoria«. I Schierup, C.-U. & Paulsson, S. (red.) *Arbetets etniska delning*. Carlsson.
- Österberg, T. [2000] *Economic Perspectives on Immigrants and Intergenerational Transmissions*, avhandling, Ekonomiska Studier nr 102, Handelshögskolan i Göteborg.